

Ծ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. Արաբները Կիլիկիան անվանում են հետևյալ անուններով. Բիլադ Սիս (Սսի Նրկիր), Բիլադ ալ-Արման (հայերի երկիր), Բիլադ Լևոն ալ-Արմանի (Լևոն հայի երկիր), Բիլադ ալ Դորուբ (Լևոնանցքների երկիր)։ Կիլիկիան շատ անգամներ կոչված է «Թուղուր» կամ «Սուղուր»*, որը նշանակում է սահմանային գոտի։ Բոլոր այն երկրամասերը, որոնք խալիֆաթի ծայրամասերում էին գտնվում կոչվում էին այս անունով։

Կիլիկիան կոչվում էր նաև «Ավասիմ»**, որ «Ասիմա» բառի հոգնակին է, այսինքն՝ պաշտպանություն կամ պաշտպանության դիժ թշնամիների դեմ։ Այս անունը տվեց Հարուն ար-Ռաշիդ խալիֆը, երբ 786 թվականին վերականգնեց (արաբ հեղինակներն ասում են՝ կառուցեց) Տարսոն քաղաքը։

Աբու-լ-Ֆիզան Ասորիքի մաս է համարում Կիլիկյան Հայաստանի այն շրջանները, որոնք Հալեբի հյուսիսային կողմում են գտնվում։ Իսկ մի ուրիշ հեղինակ՝ Շահարադդին իրն-Ֆաթհուլլահ ալ-Օմարին (մահացած 1341 թ.) իր «Ատ-Թաարիք բիլ-Մոստալա աշ-Շարիֆ» գործում դուրս է թողնում այն Ասորիքի հողերից, բացատրելով, թե «սրանք մաս էին կազմում հայկական այն երկրների, որոնք անցյալում կոչվում էին Ավասիմի կամ Թուղուրի երկիր»։

2. Կոստանդին V Կոպրոնիմոս կայսրը (741—775) հռչակվեց իբրև պատկերամարտության ախոյան։ Իր իշխանության սկզբում նա կոչեց Արտավազդ հայի դեմ, որ իր փեսան էր և ապստամբելով դրավել էր կայսերական դահլիճ։ Նրան հաղթելուց հետո նա պատերազմ սկսեց արաբների դեմ։ Արաբները փորձեցին գրավել Կիպրոսը, բայց 748 թվականին Կերամիայի ժովամարտում բյուզանդական նավատորմը չախչախիչ հարված տվեց արաբական նավատորմին։ 752 թվականին կայսերական բանակները դրավեցին Մալաթիան և Թեոդոսոպոլիսը (Էրզրում)։ Բայց մի քանի տարի հետո Ալ-Մանսուր խալիֆը ետ վերցրեց այդ քաղաքները։

3. Մամուն խալիֆը (Աբու-լ-Աբբաս Աբդալլա ալ-Մամուն) Աբբասյան յոթերորդ խալիֆն էր, որը 813 թվականին հաջորդեց իր եղբորը՝ Ալ-Ամինին։ Նա զարկ տվեց արաբական կուլտուրային, հիմնեց ակադեմիա, հունարեն մի շարք երկեր թարգմանել տվեց արաբերենի, վերանայել տվեց Պտղոմեոսի տախտակները և շափիլ տվեց խավարման ծիրի (էկլիպտիկա) շեղությունը։ Թեոֆիլ կայսեր (829—842) ժամանակ, 837 թվականին Մամունը արշավանք կազմակերպեց դեպի Բյուզանդիա և մեռավ Կիլիկիայում այդ արշավանքի ընթացքում։

4. Մամբեշ, منبج Hierapolis կամ Bambyce ասորեստանցիների Nappi-gu-ն։ Կարևոր դեր կատարեց հելլենիստական և քրիստոնեական դարաշրջանում։

* نفور

** عواصم

Այնտեղ էր կատարվում ասորական Հաղադ և Ատարդաբիս աստվածների պաշտա-
մունքը: Մամբեջի արևմտյան կողմում, Եփրատի վերևի մասում կառուցված է
«Ջիսր Մանրիջ» կոչված կամուրջը, որը կարևորագույն անցք է և պաշտպանված
է «Կալասատ ան-Նաջմ» կամ «Հիսն Մանրիջ» կոչվող բերդով:

5. Մոտասիմ Բիլլահ Աբու Իսհակ Մուհամմադ Աբրահայան խալիֆը, Ռաշիդի
որդին, ծնվել է 796 թվականին: Իր եղբայր Ալ-Մամունի մահից հետո պահ Բարձ-
րացավ 833 թվականի օգոստոսին: Բարեկի դեմ կոիվները վերջադրեց Աֆշին զո-
րավարի միջոցով, ապա արշավեց Բյուզանդիայի հողերի վրա, և հաղթելով հունե-
րին, զրավեց Ամուրիան: Մահացավ 842 թվականի հունվարին: Նրան հաջորդեց իր
որդին՝ Վաթիկը:

6. Աֆշինը խալիֆաթի ամենանշանավոր զորավարներից մեկն էր: Զույգ
ղպտիկների ապստամբությունը Նզիպտոսում 832 թվականին, զերի Վերցրեց Բարե-
կին՝ 837 թվականին, հաղթեց Բյուզանդական բանակին և զրավեց Ամուրիան՝ 838
թվականին:

Աֆշինը ծագումով Անյրիասպյան թուրք իշխանական ցեղից էր. նա մահմե-
դական չէր, այլ՝ մոզուպաշտ, և արհամարհում ու ծաղրում էր Իսլամը: Նա ամրաս-
տանվեց, իբր խալիֆաթի դեմ նախապատրաստում էր ապստամբություն, այդ նպա-
տակի համար մեծ գումարներ հավաքելով Աշրուսանայում: Բարեկի դեմ մղած
կոիվների տարիներին, 835—837 թվականներին նա Հայաստանից և Ադրեջանից
տուրք չվերցրեց, որովհետև ծրագրել էր խալիֆաթի դեմ ապստամբական շարժման
մեջ ներգրավել նաև Հայաստանը, Ադրեջանն ու Կասպից ծովի շրջակա երկրները:
Մանրամասնությունները տալիս է Իրն ալ-Աթիրը (VI, էջ 209—210), Տե՛ս նաև
Michel le Syrien, XII, ch. XXI, էջ 102):

7. Իսա Իրն Շայխ Իրն աս-Սալիլ Աբու Մուսա ալ-Զուհրի ալ-Շայրանին
Արմինիայի ոստիկան նշանակվեց 870 թվականին, հեռացվելով Ասորիքից, որտեղ
իր բռնած ընթացքով խալիֆին դժգոհություն էր պատճառել: Նրան ոստիկան նշա-
նակելու թվականը Աբու-լ-Ֆիդան դնում է հիշքի 256 թվականը (870), Իրն ալ-
Աթիրը հիշքի 257 թվականը (VII, էջ 94), Թարարին (էջ 101) և Իրն հալիդունը
(III, էջ 301 և 309)՝ 871 թվականը:

Ըստ հայ հեղինակների, Աշուրը նրա միջնորդությամբ թաղավորական թաղ
ստացավ խալիֆից (Հովհ. Կաթ., էջ 175, Վարդան, էջ 85):

8. Ակնարկում է Դամեստիկոս Հովհ. Գուրգենի և Մադիստրոս Մլեհի՝ Հայաս-
տանի հարավային սահմանների և հյուսիսային Միջագետքի ուղղությամբ կատա-
րած արշավանքները, Աշուտ II թագավորության ժամանակ:

Պատմական այս ղեկավարի մասին տե՛ս Իրն ալ-Աթիր հիշքի 316 թվականը
(928—929): Դամեստիկոսի արշավանքի մասին՝ հալիֆ և Բիթլիսի զրավումներով
(VII, հատ., էջ 74): Հմմ. Const. Porphyr-ը, որը տալիս է ընդարձակ տեղե-
կություններ (էջ 182 և հաջորդը), Theop. cont. էջ 416:

9. Նշանակում է բեմ: Մզկիթի մեջ բարձր դիրքով մի մաս է, որի վրա իմամը
իր քարոզն է ասում:

10. Ռուսների կողմից Պարտավի զրավման մասին նույն հիշքի 313 թվակա-
նի (մեր թվ. 944—945) տակ մանրամասն խոսում է Իրն ալ-Աթիրը, իսկ Կաղան-
կատվացին ռուսների արշավանքը հիշատակում է հայոց 363 թվականին (914)
(տե՛ս Կաղ., էջ 385—386): Հավանաբար հայ պատմիչը թվականը շփոթում է և
ղեկավար նույնն է, որովհետև այդ արարական ադրյուրները ռուսական արշավանքի

մասին չեն խոսում: Տե՛ս Միլիքսթ-Բեկի «Հին Ռուսիա և հայերը» հոդվածը (Լեդ-վի ինստիտուտի գիտ. աշխատ., № 1, 1946, էջ 116—117):

11. Մսիսի և Տարսոնի գրավումը տեղի ունեցավ 965 թվականին, Տե՛ս Իրն ալ-Աթիր՝ հիշրի 354 թվականի (965) տակ: Ուռհայեցին ղեկում է նժԲ թ. (963—964), էջ 6: Ասողիկը (էջ 183) Մսիսի գրավումը ղեկում է ՆժԳ թվականի իսկ Տարսոնինը՝ ՆժԴ թվականի տակ: Հմմտ. Cedrenus, II, էջ 361 և հաջորդ., Leon Diac., էջ 52, 58 ու հաջորդ:

965 թվականին Նիկեփորը արշավեց Կիլիկիա մեծ լանակով, որը բաժանեց Երկու մասերի, մեկ գորաբաժինը իր եղբոր՝ Լևոնի հրամանատարությամբ շարժվեց պաշարելու Տարսոնը, մյուսը՝ իր անձնական հրամանատարությամբ գնաց Մսիսի վրա: Մսիսն ուներ 20 հազար բնակիչ, նրա պարենավորումը լավ չէր: Այդ հանգամանքի պատճառով, ԼԹԵ ավելացնենք նաև հարձակման սաստկությունը, այն հետև-վանքն ունեցավ, որ քաղաքը շուտով գրավվեց: Այնտեղից Նիկեփորը գնաց միա-նալու իր եղբայր Լևոնին, որը Տարսոնի առաջ ուժեղ դիմադրության էր հանդիպել: Հարձակվող բանակի ձախ թևի հրամանատարն էր Չմշկիկը: Պարենավորումն ան-րավարար լինելով, քաղաքը անձնատուր եղավ:

12. Արշավանքը, որի մասին խոսվում է այստեղ, սկզբնավորությունն է մի շարք նվաճումների, որոնք կատարվեցին Բյուզանդիայի կայսրության զորության վերահաստատման շրջանում, սկսած X դարի կեսից: Այդ դարը զուգահիշում է արաբական խալիֆայի թուլացմանը, նրա բաժանման և մասնատման շրջանին: Եգիպտոսում Ֆաթիմյան խալիֆայությունն սկսեց ուժեղանալ բազմադի-Աբբասյանների: Իրանում, Իրաքում, Վերին Միջագետքում և Ասորիքում փոքր իշ-խանություններ կազմակերպեցին: Կայսրները, հենվելով Փոքր Ասիայի հույն և հայ ֆեոդալների և տեղական տարրերի զինական ուժի վրա, ձեռնարկեցին արշավանք-ներ, նպատակ ունենալով վերահաստատել Բյուզանդական կայսրությունը՝ իր վա-ղեմի սահմաններով:

971 թվականին Հովհաննես Չմշկիկ կայսրը ուժգին հարձակում սկսեց Միջա-դետքի և Ասորիքի վրա: Անցնելով Հայաստանի սահմաններից, նա Աշոտ III Ողոր-մածից ստացավ 10,000-անոց մի օգնական բանակ և 974 թվականի աշնանը գրա-վեց Մուֆարդինը, Ամիդը, Նիսիբիսը, Նղեսիան, Մանրեջը, առաջացավ դեպի Աֆամիա, Եմհսիա, Բալբեկ և 975 թվականին հասավ Դամասկոս, որի կառավարիչ Իֆտիկինը լնդունեց Բյուզանդիայի կայսեր զերիշխանությունը և հարկ տվեց: Չմշկի-կը չկարողացավ գրավել Տրիպոլիսը, իսկ Անտիոքը, մերժելով հանձնվել, խիստ պատժի ենթարկվեց կայսեր կողմից:

Աշոտ թագավորին զրած իր նամակում Չմշկիկը մանրամասնորեն տեղեկաց-նում է այս ղեպքերի մասին (Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 25—26):

Բյուզանդական կայսրությունը չհասավ նպատակին, իր դեմ գտնելով Եգիպ-տոսի Ֆաթիմյան խալիֆայության դիմադրությունը: 1001 թվականին Վասիլ կայսր և ալ-Հաթիմ խալիֆի միջև պաշտպան կնքվեց, ըստ որի Անտիոքից, Հալեբից ու Եմսիայից բացի մյուս բոլոր գրավումները վերադարձվեցին խալիֆային:

Այս արշավանքը կապվում է հույների կողմից Տարոնի սեփականացմանը: Ասողիկն ասում է, թե ՆժԵ թ. (966—967), Տարոնի Աշոտ իշխանի մահից հետո, հույները տիրեցին Տարոնին (Ասողիկ, էջ 187): Նույնը ավելի մանրամասն ա-վանդում է Կեդրենոսը 968 թվականի ներքև (II, էջ 375), թե՛ Բագրատ և Գրիգոր եղբայրները Տարոնը տվին կայսեր և փոխարենը ստացան մի բարեբեր տիրույթ: Նիկեփորը հասավ մինչև Մանազկերտ: Ավելի ուշ՝ 972—973 թվականներին

Մլեհ Դոմեստիկոսը արշավեց Համդանյանների իշխանության ներքո գտնվող վերին Միդագետքի վրա, ավարի մասունեց Ուոհան ու Նիդիրիներ, և Ամիդի տոաջ ընդհար-
վելով Մուսուլի Համդանյան էմիր Արու Թադլիբի եղբայր Արուլ-Կասիմի հետ, զերի
րոնվեց (4 հուլիս, 973 թ.): Տե՛ս Ասոդիկ, էջ 186, Ուոհայեցի, էջ 17 և հաջորդ:

Նիկևփորի՝ Ասորիքից հեռանալուց հետո Բուրցես և Փոկաս ղորավարները,
որոնք մնացել էին այնտեղ, կայսեր բացակայությամբ զրավեցին քաղաքը: Բացի
բյուզանդական ազդյուններից տեսնել նաև Aboul Faradj, Chronique arabe,
էջ 205: Ասոդիկը զեպրը դեսում է Նժժ (969) թվականի տակ (էջ 183):

13. Սայաֆադդաուլս Աբուլ-Հասան Ալին, Համդանյան դինաստիայից, եղբայրն
էր Մուսուլի էմիր Նասիր ադ-Դաուլայի, որից 934 թվականին ավատ ստացավ
Դիարբեքրը և Մուֆարդինը, իսկ 944 թվականին՝ Հալեբը: Նա եզիպտացիներից
դրավեց Հեմսը և Ասորիքի մի մասը: Մի շարք արշավանքներ կատարեց հույների
դեմ՝ սկզբում հաջողություներ ունենալով, բայց 962 թվականին կորցրեց Անար-
զաբան, 965 թվականին՝ Մսիսն ու Տարսոնը, 966 թվականին՝ Անտիոքը: Մեռավ
հաջորդ տարին՝ 967 թվականին: Նրա օրով Հալեբում ծաղկեց զրականությունը:
Հայ պատմիչները նույնպես հիշատակում են նրա անունը: Նա էր, որ Նժ թվին
(959—960) պարտվեց Աշոտ 111 թագավորից: «Յայսմ ամի կոտորեցին դօրքն Հա-
յոց զՀամտուն զօրսպետն տաճկաց» (Ուոհ. էջ 331):

14. Համար կամ Համա: Մեր պատմիչներից ոմանք կոչում են Եմաթ, որը
նույն հնչյունով հիշատակվում է Աստվածաշնչի մեջ: Սելևկյանների ժամանակ կոչ-
վեց Եպիֆանիա, ի պատիվ Անտիոքոս Եպիֆանի: Գտնվում է Որոնտեսի հարավա-
կողմում, արևելյան ափի վրա, ամուր քաղաք է, կառուցված բլրի վրա, շրջապատ-
ված է պարսպով, ունի զմայլելի պարտեզներ և օժտված է բնական զեղեցկությու-
ներով: Մուսուլմանական ուժեղ իշխանության կենտրոնը եղավ:

15. Հեմս, կամ Համս, կամ Եմեսիա: Որոնտեսի արևելյան ափի վրա: Տրիպուլ-
սից 63 մղոնով դեպի հյուսիս-արևելք: Նշանավոր էր միջնաբերդը. քաղաքը շրջա-
պատված էր պարսպով և ուներ վեց դուռ: Հռոմայեցիների ժամանակ ռազմական և
վարչական կենտրոն էր: Արաբները զրավեցին և տիրեցին մինչև 1098 թվականը,
այնուհետև խաչակիրները զրավեցին և պահեցին մինչև 1187 թվականը: Սալա-
հադդինը նրա հին տաճարը վերածեց միջնաբերդի:

16. Իշխում էր Որոնտեսի ձախ ափի վրա, Յակուբիև և Գիննայե հայաբնակ
վայրերի մոտերքում:

17. Եփրատամերձ քաղաքների կառավարիչ Մանիաբեսը, օգտվելով այդ շրջա-
նի արար ցեղախմբերի անմիաբանությունից, ծրագրեց զրավել Եգեսիան: Քաղաքի
հրամանատարն էր Սալմանը, որը Մուֆարդինի տիրոջ՝ Մրվանյան Նասրադդաուլա-
յի կողմից էր նշանակված: Նա կաշառվելով, հույներին հանձնեց քաղաքի երոգ-
բերդերը: Երբ Իրն Մրվանը լսեց դրա մասին, իր զնդերով շտապեց այնտեղ, բայց
չկարողացավ վերազրավել քաղաքը (Ուոհայեցի, էջ 65 և հաջորդը. Լաստիվերտցի,
էջ 33—34. Աբուլֆարաջ, Chronique arabe, էջ 225):

18. Կոստանդնուպոլսի մզկիթի մեջ Տուղրիլ բեկի անվամբ կատարված լազոթը՝
մասին վկայում է նաև Իրն խալիբանը («Վաֆայաթ ալ-Այան», բնագիր, 11 հատ.,
լջ 441):

Եզիպտոսի խալիֆի ներկայացուցիչը բողոք է բարձրացնում այդ առթիվ, որով-
հետև դրանով կայսրության կողմից ճանաչվում էր Եզիպտոսի մրցակից Բաղդադի
խալիֆի հեղինակությունը, խալիֆի անվան հիշատակությունից հետո հիշվում էր

նաև սուլթանի անունը: Ըստ արաբական աղբյուրների, Կ. Պոլսի մզկիթը կառուցվել է VIII դարի սկզբում, Մասլամայի արշավանքի ժամանակ:

19. Մանազկերտի պաշտպանության մանրամասնությունները տալիս է Ուռհա-յեցին (տե՛ս էջ 140—145):

Մինչև այդ ժամանակ Տուղրիլի գրավումները ասպատակություններ էին: Սև-ջուկները չէին կարող մի ամուր վայր գրավել և հաստատվել այնտեղ, բայց Բյուզանդիայի ներքին կոիվները թուլացրել էին կայսրության ռազմական կարողությունը, նպաստելով սելջուկների ձեռնարկներին: Միքայել VI Ստրատեստիկոսի և Խա-հակ Կոմենենոսի անկարողության հետևանքով սելջուկյան հրոսակները ավերեցին Կապադոկիան և 1059 թվականին գրավեցին Սեբաստիան ու Մայաթիան:

20. Ալ-Կայիմ խալիֆի մոր հայ լինելու մասին վկայում է նաև Իբն ալ-Վարոֆ պատմիչը, իսկ ալ-Դիմիշկին գրում է. «Ալ-Կայիմ խալիֆի մայրը հայուհի էր և կոչվում էր Բադրալ-Գուլա, կամ Կաթր ան-Նադա» (Քիթաբ ախբար-ուլ-Գուլայ, էջ 172): Կաթր ան-Նադա նշանակում է Շողակաթ:

21. Բադր ալ-Ջամալին ծագումով հայ էր, հավանորեն Վերին Ասորիքում հաս-տատված հայ զաղութից կամ Եդեսիայից (Եդեսիան, ըստ իբն ալ-Աթիր պատմիչի վկայության, այդ ժամանակ, ամբողջովին հայերով էր բնակեցված):

Հայտնի է, որ նա սկզբում Եդիպտոսի Ֆաթիմյան խալիֆի կողմից կառավարիչ էր կարգվել Ասորիքում: Փոքր էմիրները, որոնք կենտրոնական իշխանության դեմ դավադրություններ էին կազմակերպում, դաշնակցելով Բադր ալ-Ջամալու քաղա-քականությունից ղեկավարող զինական միավորների հետ, 1063 թվականին Դամասկո-սում ապստամբեցին նրա դեմ: Նա ստիպված եղավ հեռանալ պաշտոնից: 1066 թվականին վերադարձավ և Եդիպտոսի խալիֆի անունից գրավեց քաղաքը: Կրկին իր դեմ դավադրություն կազմակերպվեց, և ստիպված էր երկրորդ անգամ հեռա-նալ քաղաքից: Դրանից հետո նա կազմեց հայ զինվորներից բաղկացած իր անձ-նական զորադուինը՝ մի բանակ, որի միջոցով 1085 թվականին տիրացավ Եգիպ-տոսի իշխանությանը: Այդ բանակի ուժով էր, որ XI և XII դարերում Եգիպտոսի հայ վեզիրները հաստատեցին իրենց իշխանությունը և նպաստեցին հայկական զաղութի հաստատմանը: Բադրին հաջորդեց իր որդին՝ Աբուլ-Կասիմ Շահնշահ ալ-Աֆղալը:

22. Բյուզանդիայի Ռոմանոս Դիոմեն կայսեր (տեքստում՝ Արմանուս) պար-տությունը Մանազկերտում պատմիչների կողմից իրավացիորեն նկատված է իբրև Բյուզանդիայի մեծագույն պարտություններից մեկը: Այդ պարտության հետևանքով Փոքր Ասիայի ղոները բացվեցին սելջուկ թուրքերի առաջ, և նրանց զորագնդերը, որ մինչ այդ միայն ասպատակության նպատակով էին ոտք դնում Բյուզանդիայի հողի վրա, այնուհետև հաստատապես սկսեցին տեղավորվել Հայաստանի, Անատոլիայի և Ասորիքի զավառներում:

Մեր պատմիչները շատ համոռոտակի են ներկայացրել այդ աղետալի դեպքը, առանց խորհրդածելու նրա ունեցած ահավոր հետևանքների վրա: Ուռհայեցին գրում է. «Եւ իշեալ ի վերայ Մանծկերտոյ, եւ առ ի չգոյէ պահապան քաղաքին՝ յա-ւուր միում առաւ զքաղաքն Մանծկերտ, վասն զի փախեան Հոռոմոց պահապանքն» (էջ 194): Գանձակեցին գրում է. «Եւ յութերորդ ամի իշխանութեան նորա, ել Դիոմեն քազում զօրոք ի Պարս ի պատերազմ եկն ի Մանազկերտ և առ զնա, զոր լուեալ բոնաւորին Ալփասլանայ՝ եկն ընդ առաջ եւ եղեւ սաստիկ պատերազմ, և պար-տեցաւ Դիոմենն և ըմբռնեցաւ ի նմանէ, և հարկ եղեալ ի վերայ նորա՝ եթող» (էջ 97): Նույն բառերով է արտահայտվում նաև Սամուել Անեցին (էջ 14): Վարդանը

գրում է. «Եւ շողաւ ի Մանծկերտ և առ դնա, և դարձաւ սուլտանն ի վերայ նորա և Եհար դնա յոյժ, մինչև բմբունեցաւ ի նմանէ, որ զի թլպէտ և արձակեաց ողորմութեամբ, այլ ոչ եղև բնկալիալ յսղղէն իւրմէ» (էջ 102)։ Միքայել Ասորու հայերեն թարգմանության մեջ ասված է. «Եւ հարան Յոյնք յԱլրասլամայ և բմբունեցաւ Դեռժանն» (էջ 398)։ Սմբատը գրում է. «ՇԺՁ յայսմ ամի շարժեալ Արասլան սուլտանն՝ ահագին զօրօք զայր հասանէր ի վերայ քաղաքին Մանծկերտոյ և շկայր պահօդ։ Նա ի մէկ օրն էառ դնա և կոտորեաց դամէնն, վասն առաջին հայհոյութեան եղբօրն իւր Տօղրիլ սուլտընոյ» (էջ 69)։

Այս պարտության պատճառը ղլխավորապէս հունական բանակի փախուստն էր, որը նշել են ուիթն բոլոր պատմիչները։ Խաչակրաց պատմիչ Տիրացին «L'Histoire d'Eracles»-ի մեջ գրում է. «Հույները ալեքան խուճապով և տղեղ կերպով փախուստ տվեցին, որ ոչ ոք չէր համարձակվում հետ դառնալ»։ Իսկ հույն կայսեր հանդիպ Ալփասլանի վերաբերմունքի մասին Հաստիվերտցին գրում է. «Կապանօք առաջի իւր յոտին կացուցեալ կայր իբրև պմի ի ծառայից իւրոց» (էջ 134)։ Այդպիսի նվաստացուցիչ վերաբերմունքի մասին ավելի հստակ գրում է Տիրացին, թե «Բելջեղը (Աբուլ-Ֆատհ Ալփասլան) իր առաջ բերել տվեց կայսրին, որը դերի էր քնկել, նստեց իր գահի վրա և իր ոտը դրեց կայսրի վզին որպէս պատվանդան»։

23. Ըստ մեծ սելեուցու Փիլաոտոսը, որը իշխում էր Անտիոքում, գնացել էր Ուոհա (և ոչ թե Բյուզանդիա)։ Ուոհայեցու ավանդածից հետևում է, որ տեղացի բնակիչները, «ՊԼետիկ» կոչված, քաղաքի հանձնումի մեջ մեծ դեր ունեցան (Ուոհ., էջ 269 և հաջորդ)։ Ըստ բյուզանդական աղբյուրների, Փիլաոտոսի որդին էր, որ Էրա դեմ դավելով գնաց Նիկիա, համոզեց Սոլիմանին՝ դրավելու Անտիոքը։ Սոլիմանը դադարեցրեց ճանապարհվելով, անակնկալ կերպով հասավ Անտիոք և դրավեց այն (Le beau, X^e, livre LXXXIi, 185, Միք. Ասորի, էջ 358, Սամ. Անեցի, էջ 117)։ Հեթումի ժամանակադրությունը այդ գրավումը սխալմամբ դնում է ՇԻԹ (1080) թվականի տակ (Մանր ժամանակագրություններ, էջ 74)։

Գրավումն իսկապես կատարվել է 1085 թվականի հունվար-փետրվար ամիսներին։ Թե ինչպես էր Փիլաոտոսը տիրել Անտիոքին, տե՛ս Վարդան էջ 104։

24. Սելիք Շահի մահից հետո նրա եղբայրը՝ Թաջադ-Դաուլա Տաուշը, որը ավստ էր ստացել Ասորիքը և այնտեղ ամրացրել իր դիրքը, փորձեց օգտվել սուլթանի մահով ստեղծված շփոթ վիճակից ու հավաքեց իր ուժերը՝ սուլթանական դահլիճը գրավելու համար։ Նրան, միացան Հալեբի իշխան Կառլմ ադ-Դավլա Ակսոնկուրը, Անտիոքի իշխան Յադի Սիանը և Ուոհայի Պուզան էմիրը (հմմտ. Ուոհայեցի, էջ 296, Վարդան, էջ 108), ինչպես նաև Հյուսիսային Միջագետքի էմիրները։ Նա գրավեց Նիղիբինը, որը Շարաֆադաուլա Մուսլիմ Օթալին էր պատկանում։ Մուսուլի իշխան Իբրահիմը շուղեց ենթարկվել Տաուշին, և երկուսի միջև բախումը տեղի ունեցավ 1093 թվականի ապրիլի սկզբին։ Տաուշը հաղթանակ տանելով տիրացավ Մուսուլին։ Հերմես դետի ափին տեղի ունեցած այս ճակատամարտին մասնակցում էին նաև հայերը՝ Տաուշի կողմից («Իսկ զօրքն հայոց, որ էին ղհետ սուլտանին, արարին կոտորածս զՏաճիկն իբրև բիր մի», Ուոհ., էջ 297)։ Այնուհետև Տաուշը Մրվանյաններից դրավեց Դիարբեքիւրը և առաջացավ Աղբրեջանի վրա։ Այդ շարժումներից զոգոհ, Բարբիարուրը ելավ նրա դեմ. այդ միջոցին էր, որ Ակ-Սոնկուրն ու Պուզանը լքեցին Տաուշին և միացան Բարբիարուրին (հմմտ. Ուոհ., էջ 295, Վարդան, էջ 108, Կ. Գանձակեցի, էջ 98)։

25. Տտուշի անհաջողության մասին ընդդեմ Բարբիարուքի՝ տե՛ս Ուոհայեցի, Էջ 298 և հաջորդը։

26. Մոկտադի բի-Ամր Ալլահը, Արրասյան 46-րդ խալիֆը, ծնվել է Բաղդադում, 1055 թվականին, դահ բարձրացել՝ 1075 թվականին։ Նա ենթարկվեց սելջուկների ազդեցությանը, նրա ծառայության մեջ էին Մելիքշահ սուլթանը և նրա տեղակալ Ախսիսը։ Այս վերջինը Ֆաթիմյաններից դրավեց Պաղեստինն ու Ասորիքը։

27. Ուոհայի գրավումը տեղի ունեցավ Ակ-Սոնկուրի և Պուզանի միացյալ ուժերի դեմ Տտուշի տարած հաղթանակի հետևանքով։ Տտուշը Ուոհայում նշանակեց հայ կառավարիչ, «կացուցանէր քաղաքապետ զիշխանն Հոռոմոց զԹորոս որ ասէին Հեթմայ որդին» (Ուոհ., էջ 300)։

Ըստ Ուոհայեցու, երբ Տտուշը պարտվելով Բարբիարուքից, սպանվեց, Թորոս Կուրապաղատը տիրացավ Ուոհային՝ հենվելով Տտուշի կողմից նշանակված հայկական դորազնդի վրա (Ուոհ., էջ 302)։

28. Բաղր ալ-Ջամալին մեռավ խոր ծերության մեջ՝ երբ 80 տարեկան էր, սովելի բան բսան տարի դերագույն իշխանություն վարելուց հետո։ Արար պատմագիրները նրա մահվան տարբեր թվականներ են տալիս։ Մակրիզին գրում է, թե նա մահացավ 487 թվականի ռաբի ախար ամսին կամ ըստ ոմանց՝ ջումադալ-ուլա ամսին (խիթաթ., II, էջ 213)։

29. Խաչակիրները Կ. Պոլսից անցնելուց հետո 1097 թվականի հուլիսի 1-ին Դորիլեոմում հաղթեցին Կլըշ Արսլանին և գրավեցին Նիկիան։ Այդ և հաջորդ հաղթանակները նրանց առաջ ճանապարհ բաց արեցին, և Կլըշ Արսլանը շկարողացավ պաշտպանել Իկոնիան (Gesta Francorum)։ Խրոնիկոսը պատմում է Փոքր Ասիայից նրանց անցնելու ժամանակ հայերի ցույց տված աջակցության մասին։

30. Անտիոքի գրավման գործում, ըստ պատմական ավանդությունների, կարևոր դեր է կատարել Ֆիրուզ (Հովհաննես Փիլոս) անունով մի հայ զինվորական, որը քաղաքի պարսպի «ծրկու բույրեր» կոչված աշտարակի հրամանատարն էր։ Նա աշտարակն հանձնեց Բոհեմոնդին։ Գուլիելմոս Տյուրացին իր խրոնիկայում տալիս է զեպքի մանրամասնությունները։ Հանձնումը տեղի ունեցավ, ըստ նրա, հունիս ամսի 2-ի, լույս 3-ի դիշերը։ Հայ պահակապետի այս արարքի մասին խոսում է նաև Աննա Կոմնենոսը (Alexiade III, էջ 19—21)։

Միքայել Ասորին գրում է. «Աղուսիանը Անտիոքից դուրս եկավ Հալեբ փախելու համար։ Մի քանի հայեր ճանապարհի վրա հարձակվեցին, նրա զլուխը կտրեցին և ֆրանկներին տարան։ Ուրիշ երկու հայ եղբայրներ, որոնք աշտարակների մոլոր պահակ էին դրված, իջան գիշեր ժամանակ և Բոհեմոնդի հետ համաձայնվելով քաղաքը նրան հանձնեցին (Michel le Syrien, XV, ch. VII, էջ 183 նաև Միխ. Ասորու հայեր. թարգմ., էջ 404)։

Քամալադդին պատմիչը «Թարիխ Հալաբ» գրքում գրում է. «Անտիոքի կառավարիչ Յադի Սիանն իր անգթություններով և բռնություններով ատելի էր դարձել։ Բնակիչներից ոմանք քաղաքը մատնեցին ֆրանկներին, և Յադի Սիանի փախչելու ժամանակ հայերը նրան սպանեցին»։

Ուոհայեցին գրում է. «Մի ոմն չիշխանուց քաղաքի հանեալ ի գիշերի մարդ առ Պեմունդն...և գաղտնաբար ի գիշերի տայր զԱնտիոք քաղաքն ի ձեռն Պեմնդին» (Ուոհ., էջ 321)։ Այնուհետև նա գրում է. «Ամիրայն Աղիսիան փախեալ ի քաղաքէն և սպանալ ի գեղացեացն մանգաղաւ հատեալ զզլուխ նորա», «Եւ արդ այսպիսի օրինակաւ առաւ քաղաքն Անտիոք, զոր ի Հայոց ազգէն առեալ եղև» (Ուոհ.,

նուն)։ Ակնարկում է Փիլաոտոսից դրավված լինելը։ Անտիոքի պաշարումը տևեալ 7 ամիս (1097 հոկտ. 21—1098 հունիս 3)։

31. Այս զեպրի մասին Ուոհայեցիս գրում է. «Յայսմ ամի (1100—1101) զայր բազում զօրօք ամիրայն Պարսից որ ասին Դանիշման, որ էր տէր Սեաստու և ամենայն Հոռոմոց աշխարհին... և խաղացեալ բազմութեամբ զօրօք և եկեալ ի վերայ Մելտենոյ քաղաքին և տայր սաստիկ պատերազմ ի վերայ նորա... և յայնժամ Պեմունդն և Ռիջարդն յարուցեալ զօրօք դան ի վերայ Դանիշմանին...։ Եւ ահա զայր Պեմունդն և Ռիջարդն անմտաբար և ամենայն անպատրաստութեամբ լցեալք էին, և զօրք իւրեանց դատարկ թափուրք ի սարուց պատերազմէ, և զային պաճուճեալք՝ որպէս և կանայք զհետ մեռելոյ, վասն զի զսարք պատերազմին պաշտօնեայք նոցա ունէին, և պատերազմողք Ունայնացեալք կային որպէս զգերեալս և յանկարծակի հեղան զօրք Դանիշմանին ի վերայ ֆրանկ զօրացն, և եղև պատերազմ սաստիկ յայնմ աւուր, և եղև կոտորումն ամենայն զօրացն ֆրանկաց և Հայոց, և կալան զՊեմունդն և զՌիջարդն ծառայ» (էջ 333—334)։

1103 թվականին Բոհեմունց կոմսը հարյուր հազար դահեկան փրկանքով աղատվեց զերությունից՝ Գող Վասիլի միջնորդութեամբ։

«Դանիշմանդի զավակներն իշխանություն» կոչվող ղինաստիան կազմվեց Կապադովկիայի մեջ՝ Կլրջ Արսլանի սուլթանութեան կողքին։ Նրա երկիրն էին Կալոմու Կեսարիան, Մալաթիան և Սերուստիան։ Դինաստիայի հիմնադիրն էր Գուսմուշ-տիկինը (որ նշանակում է իր կշռով արծաթի արծեք ունեցող մարտիկ)։ Մատթևու Ուոհայեցիին նրան անվանում է Գոմեշ Տիկին։ Այդ ղինաստիան տևեց մինչև 1165 թվականը։

Պատմիչները վկայում են, թե այդ իշխանութեան հիմնադիրը հայ էր։ «Ի հինգ հարիւր քառասուն և ինն թուին Դանիշման տէրն Սեբաստիոյ, զորմէ ասեն յազգէ հայոց, եկեալ ի վերայ Մելտենոյ և Պեմունդ և Ռաջարդ, որ կային յՈւոհա՝ ելին ընդդէմ նորա և ըմբռնեցան ի նմանէ և եղան ի բանտի» (Վարդան բարձրաբերդցի, Պատմ. տիեղ., էջ 148)։

32. Սուքման ալ-Կոթբի, տե՛ս ներքևում, ժան. 35։

33. Մովանյաններ, տե՛ս ներքևում, ժան. 42։

34. Գող Վասիլը մեկն էր այն ղինվորականներից, որոնք Վահրամ Փիլաոտոսի և մյուսների նման, օգտվելով բյուզանդական զորքերի լքումից և հենվելով հայ բնակչության վրա, Հյուսիսային Միջագետքում, Կիլիկիայում և Վերին Ասորիքում X և XI դարերում հիմնեցին իրենց իշխանությունները։

Արաբ պատմիչները մոտ մեծ անուն ունի, նաև ճանաչված է իսլամական աշխարհում։ Քովասիլ անվամբ։ Իրն ալ-Աթիրն ասում է. «Դորաբի տերը, որն իր շուրջ հավաքել էր մեծ թվով զավանափոխ մուսուլմաններ և ուրիշ կովոդներ, տերն էր Ռաբան։ Քեյսում և այլ բերդերի՝ Հալեբից դեպի հյուսիս»։

«ՌՃԺԲ (1112) հանդեալ ի Քրիստոս բարեպաշտ իշխանն Գող Վասիլն՝ տէրն Քեսսոյ, Բեհեսնոյ, Մարշայ, Ռապնայ, Փարզմանայ, Հոռմկլային, Մասրոյ և այլ զավառաց» (Սամուէլ Անեցի, էջ 122)։

«ՇԿԼ (1112—1113) Յայսմ ամի, յարեղ ամսոյ քսան և չորս մեռան!։ մեծ իշխանն հայոց որ կոչեցաւ Գուլ Վասիլ և եղև սուղ սաստիկ ամենայն տանն Հայոց և վասն զի առ նա ին ժողովեալ, մնացեալ զօրքն Հայոց և ամենայն զօրքն Բաղրատունեաց և Պահլաւունեացն և որդիք թագաւորացն Հայոց հանդերձ աղատագունդ դարձին առ նա կալին հանդուցեալ մեծաւ փառաւորութեամբ... և այլն» (Ուոհայեցի, էջ 404)։

«ՇԿԼ. մեռավ մեծ իշխանն Հայոց և տէրն Հոռմկլային Գոդ Վասիլն, և ևղև սուդ մեծ ամենայն Հայոց, զի մնացեալ իշխանքն Հայոց առ նա էին ժողովեալ և ամբոռ հայրապետութեան անդ էր» (Սմբատ Գունդստար, էջ 77—78)։

Գոդ Վասիլը մահացավ առանց դավակ թողնելու։ Նրա իշխանությունը փոխանց-վեց Կամսարական իշխան Տղա Վասիլին, որն իր որդեգիրն էր։

35. Սուկման որդի Արտուկի Արտուկյան կամ Օրտուկյան զինաստիայի հիմ-նադիրն է։ Արտուկը որդին էր Ախսիսի, որը Մելիքշահի արշավանքներին մասնակ-ցող սելջուկ պետ էր։ Հետո նա մտավ ծառայութեան Մելիքշահի և զբո՞ր՝ Թաջադ-դաուլա Տտուշի, Հալեբի սելջուկյան իշխանի մոտ, որը նրան իրրեւ ավատ տվեց Երու-սաղեմը։ «Այս Ախսիս թուրք էր և այլ բաշ և պատերազմող... և սա էառ ի Մսրայ զսուրբ քաղաքն Երուսաղէմ» (Մ. Ուոհայեցի, էջ 280)։ «Այն որ ունէր յառաջագոյն զսուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, որ և յայտնի երեւի նշան Արդուխին ի սուրբ Յարու-թեանն աստուծոյ, զի երեք նետք հարեալ, կայ նորա ի ձեղունսն եկեղեցոյն մինչև ցայսօր» (Ուոհայեցի, էջ 369)։ Բայց 1096 թ. հաւազդի Բադր ալ-Ջամալին նրան վռնեց Երուսաղեմից։ Նրա երկու որդիները՝ Սուկմանն ու Էլզադին իրենց զինվոր-ներով նահանջեցին դեպի Միջագետք։ Սուկմանը 1101 թվականին հիմնեց մի փոքր իշխանություն Հիսն-Քե ֆում, որը տեւեց մինչև 1231 թվականը, երբ Եգիպտոսի սուլթան ալ-Մալիք ալ-Քամիլը զրաւեց Ամիդը և զահագորկ արեւց այդ զինաւ-տիայի վերջին իշխանին՝ Մալիք Մասուդին։ Էլզադին իր եղբոր մահից հետո 1104 թվականին իշխեց Մարտին քաղաքին և նրա շրջապատին։ Այդ իշխանությունը տեւեց բավականին երկար, մինչև 1328 թվականը։

1100 թվականին Սուկման ալ-Կոտրին, որն իշխում էր Մարանդում, զրաւեց Ապուհունիքի և Տարոնի նահանգներն էլ, ինչպես և Խլաթը, Մանազկերտը, Արճեշը ու այլ քաղաքներ և ստացավ Շահարմեն (պարսկերէն՝ «թագավոր հայոց») տիտ-ղոսը։ Շահարմենների զինաստիան հիմնվեց հիւրի 506 թվականին (1112)։ Այդ զինաստիայի վերջին ներկայացուցիչը և զավ Բիւրան Իզադդինը՝ հիւրի 604 թվա-կանին (1203)։

Սուկման ալ-Կոթրին մահացավ հետևյալ պարագաներում։

1109 թվականին Մելիքշահի որդին սուլթան Մուհամմադը, որը Պարսկաստանի սելջուկյան կայսրութեան ղեկավարն էր, մի մեծ բանակ կազմակերպեց ֆրանկներին դեմ ուղարկելու։ Համար։ Նրան միացան Խլաթի ու Մուֆարդինի տեր Սուկման ալ-Կոթրին և Մարտինի ու Դիարբեքիւրի տեր Էլզադին, նպատակ ունենալով զրաւել Նոնախան։ Այդ արշավանքի ժամանակ էր, որ Սուկման ալ-Կոթրին ծանր հիւան-դանալով մեռավ։ Երբ նրա դաղաղը փոխադրում էին իր երկիրը, ճանապարհին հար-ձակում կրեցին Մարտինի էմիր Էլզադի Օրտուքյանի կողմից, որը ուզում էր տի-րանալ հանդուցյալի դուքերին։

36. Վրացի թագավոր Դավիթ II անծամը հաղթեց Մելիքշահ սուլթանին և վե-րագրաւեց Թիֆլիս մայրաքաղաքը 1122 թվականին։ Նրանից առաջ քաղաքը երկար ժամանակ մնացել էր արաբ էմիրների ձեռքում։

Մատթեոս Ուոհայեցին ՇՀ (1121) թվականի զիմաց գրում է. «Յայսմ ամի էառ Դաւիթ թագաւորն զքաղաք Տփղիս ի Պարսից» (էջ 439)։

Օրբելյանը գրում է. «Եւ արդ յետ բազում ժամանակաց ի թագաւորութեանն Դաւիթ հօրի՝ որդւոյ Գէորգիի, մեծ սպասաւարն Օրբելեան Խանէ յոյժ արիացեալ ընդարձակեցոյց զսահմանն Վրաց պատերազմեալ ընդ Տաճկաստան. զի առին զՏփղիս ի Տաճկէն և զՏաւուշ, զԴադ, զՏերոնականն, զԼաւոն և զԱնի ի 572 թուա-կանին» (էջ 379)։

37. Բաղակը Մալաթիայի իշխանի օժանդակությամբ հաղթել էր Կամախի և շրջակայքի իշխան Մանդուգակին (Մանուչե՝ Շեղդադյան ցեղից) և գրավել էր նրա կալվածքները, որոնց մեջ նաև Հիսն-Ջիադր կամ Խարբերդը։ Կառկառի հայ իշխան Միքայելը մեծ նեղություն էր տալիս Բաղակին, բայց ի վերջո նա ստիպվեց Կառկառը հանձնել Ջոսլին թագավորին։ Ջոսլինը իր բանակով եկավ Բաղակի վրա, և Սանջա գետի եզրերին դարանակալ սպասող սելջուկները նրան դերի վերցրին իր զինակիցներով, Գալերանը և այլն (տե՛ս Michel le Syrien, XV, ch. XIII, էջ 210)։ Բաղակը գրավեց Հիսն Մանսուրը և Կառկառը։

Խարբերդից Ջոսլինին ազատելու փորձեր կատարվեցին անակնկալ հարձակումներով (տե՛ս Ուռհալեցի, էջ 443 և հաջորդը)։ Իրականում Ջոսլինը և Պաղտին թագավորը, որը Շնչեռ կամրջի մոտ բախումի ժամանակ նույնպես դերի էր վերցվել, չազատվեցին հարձակումի հետևանքով։ Բաղակի մահից հետո, երբ Թիմուր-տաշը տիրացավ Խարբերդին, իրկանքով աղատ արձակեց թագավորին և Ջոսլինին։

38. Աբու Ալի Քեղեֆաթը ալ Լեֆղալ վեզիրի որդին է. վերջինս հաջորդել էր իր հորը՝ Բադր ալ Ջամալուն։ Աֆղալի սպանումից հետո, 1121 թվականին, ալ Ամիր խալիֆը բանտարկել էր նրա ընտանիքի անդամներին, բայց երբ 1130 թվականին զինվորական ապստամբության ժամանակ Ամիրը սպանվեց, Աբու Ալին դուրս եկավ բանտից և բանտարկեց հաջորդ Խալիֆ ալ-Հաֆիդին և բացարձակ տեր դարձավ։ Նա սպանվեց, ըստ Մակրիդու տեղեկության, հիշրի 526 թվականի մոհառամ ամսի 16-ին, Լրեքշաթի օրը (1131 ղեկտ. 8) (Խիթաթ, II, էջ 250)։

39. Յանեսը պալատի վերակացուն էր և մասնակցեց Աբու Ալիի սպանությանը։ Մակրիդին պատմում է, որ խալիֆը վարձատրեց նրան վեզիրության պաշտոնով։ Բայց Յանեսի դեմ էլ կասկածներ ունենալով, մի բժշկի միջոցով թունավորել տվեց նրան 1132 թվականին, 9 ամիս և մի քանի օր միայն վեզիրության պաշտոն վարելուց հետո (Մակրիդի, Խիթաթ, III, էջ 26—27)։

10. Վահրամ Պահլավունի, و. هـ. ر. ۱۰۰۰ = Բահրամ ալ-Արմանի Պահլավունյաց ցեղից, սերած է Գրիգոր Մագիստրոսից (տե՛ս Ճյուղագրությունը՝ Ալիշան, «Շնորհալի և պարագայ իւր»)։

Իր հայրենի կալվածից՝ Բջնուց հեռանալով, Գրիգոր Մագիստրոսը, որպես դուքս, ստացավ Միջագետքի կառավարչությունը։ Նրա ժառանգական կարգը շարունակվեց իդական Ճյուղով։ Մագիստրոսի շորս թոռները ժառանգեցին Ծովքի իրենց հայրենական իշխանությունը։ Անդրանիկը՝ Ապիրատը մնաց հայրենի կալվածի վրա, Գրիգորը դարձավ Նգիպտոսի հայոց առաջնորդ (Բադր ալ-Ջամալու օրով), իսկ Վահրամն ու Վասակը մտան Նգիպտոս արշավող հայկական զորադնդերի շարքը։ Սերսես Շնորհալին այս երկու հորեղբայրների մասին հետևյալն է գրում իր «Վիպասանության» մեջ.

«Բդ համազդիս ըզկնի ծրղեալ
Ջարի ևղբարս իւր քաջացեալ,
Որոյ Վահրամ վերածայնեալ,
Միւսոյն Վասակ անուանադրեալ,
Որք վեհագոյն փառս ընկալեալ
Նւ մեծարդի պատուոյ հասեալ
Ըզպատերազմ աղանց վանեալ,
Հակառակաց յաղթող գտեալ
Վասն աշտորիկ շրթեղացեալ
Նւ աշխարհին նոցունց տիրեալ»։

Վահրամը վեղիրության պաշտոն ստանձնեց 1135 թվականի ապրիլ ամսին և Ալ-Հաֆիզ խալիֆի կողմից ստացավ «Թաջադդաուլա» (պետության թագ) տիտղոսը։ Վահրամին հաջողվեց կարգ ու կանոն հաստատել իշխանության մեջ, բայց շուտով նրա դեմ դժգոհություններ ծագեցին, որի հետևանքով նա պաշտոնանկ եղավ՝ կարճատև իշխանությունից հետո։

41. Բանու Մրվանները Հումայդա ցեղին պատկանող քրդեր էին, որոնք Հաժ-դանի ցեղի արաբներից գրավեցին Դիարբեքիրը, ինչպես նաև Մուֆարդինը, Հիսն Քեյֆը և ուրիշ քաղաքներ։ Նրանք մի ժամանակ տիրեցին նաև Մանազկերտի, հլաթի, Արճեշի և Վանի գավառներին։ Հայերը նրանց տվեցին Ապահունյաց ամիրա տիտղոսը (տե՛ս Ասողիկ, էջ 247), որովհետև նրանք իրենց կենտրոնը հաստատել էին Ապահունյաց նահանգում։

Այդ դինաստիան վերջ գտավ 1085 թվականին։ Մելիքշահի վեզիր ու նրա բանակների հրամանատար Ֆախրադդաուլան գրավեց Ամիդը, Մուֆարդինը, հլաթը, Ջադիրա իբն Օմարը և գահընկեց արեց դինաստիայի վերջին իշխան Մանսուրին։ Մի քանի փոքր իշխաններ նույն ցեղից, ըստ երևույթին, շարունակել են իշխել Ամիդի շրջակայքում, որովհետև Աբու-լ-Ֆիզան տեղեկացնում է, թե Հուսամադդին Տիմուրտաշը, Մարդինի Օրդոբյանների իշխանը, հիշրի 533 թվականին (1138—1139) գրավեց Մրվանյաններին պատկանող Հանախ (կամ Հադախ) բերդը։

42. 1137 թվականին Բյուզանդիայի Հովհաննես II Կոմենենոս կայսեր արշավանքի մասին Միք. Ասորին ասում է, թե նա արշավեց Կիլիկիա՝ «Լևոն հայի դեմ, գրավեց Տարսոսը, Ադանան, Մսիսը և մնացած երկրամասերը, Լևոնին և կնոջն ու ևրեխաներին ուղարկեց Կ. Պոլիս։ Այնուհետև կայսրը եկավ գրավելու Անտիոքը. Ջուլիներ համաձայնվեց նրա հետ՝ Անտիոքի առթիվ» (Michel le Syrien. XVI, ch. VII, էջ 245)։

Իր սեփականատիրական իրավունքները Անտիոքի նկատմամբ կայսրը ուզում էր իրականացնել, հենվելով խաչակիրների հանձնարարության վրա, որոնք այս քաղաքը թողնում էին կայսեր։ Հայոց Լևոն իշխանը հույներից գրավել էր Մսիսը, Ադանան և Տարսոսը, որոնք ետ վեցրեց կայսրը, բայց Անտիոքի Ռեմոնդ իշխանի հետ անհաջող կռիվներ ունեցավ։ Վեճը հարթվեց Եղևսիայի Ջուլիին II Կոմսի միջնորդությամբ։ Այս դեպքերի մասին տե՛ս Cinnamus, Migne, Patrologia, CXXXIII, էջ 126 և շար. Nicetas, Histoire de Jean Comnene, Migne, CXXXIX, էջ 346—348։ Գուլիելմոս Տյուրացի, XIV, 24, 30, Մմբատ Գունդստաբլ, էջ 80 և Վահրամ Ռաբունի։ Վարդանը (էջ 125) դնում է Հայոց 590 թվականի տակ (1141), նույնը նաև Սամ. Անեցին (էջ 130)։ Այս երկուսի տված թվականը չի համապատասխանում դեպքերի իրական թվականին։

Իբն ալ-Վադդի պատմիչը հիշրի 531 թվականին (1136—1137) գրում է. «Հաֆիզ խալիֆը պաշտոնազրկեց հայազգի քրիստոնյա վեզիր Վահրամին, որովհետև նա հայերին էր տալիս կարևոր պաշտոնները։ Վահրամը այնուհետև կրոնական կարգ մտավ»։

43. Աբուլ Ջուդ Իմադադդին Ջանդի իբն Ակսոնկուրը Մուսուլի էմիրն ու Հալեբի աթաբեկն էր։ Սկզբում միջամտեց սելջուկյան դինաստիայի հաջորդության վեճերին, թեկնածուներից մեկի՝ Մասուդի կողմը բռնելով, և պարտվեց Տեկրիտի ճակատամարտում։ Իր կյանքը փրկվեց նույն քաղաքի կառավարիչ, ազգով քուրդ, նաչմադդին Այուբի օգնությամբ։ Այս եղավ այն սերտ կապի պատճառը, որը միացրեց իրեն և իր որդի Նուրադդինին՝ Այուբի և նրա որդի Սալահադդինի հետ։ Ջանգին

կարողացավ այդ տարիներին մի զորավոր բանակ կազմել և նեղություն պատճառել Ասորիքի խաչակիր իշխաններին:

Զանգին հավակնություն ունեւ Ասորիքը գրավելու, բայց անկարող էր իրականացնել իր մտադրությունը, որովհետև Հովհաննես Կոմնենոս կայսրը, գրավելով Կիլիկիան 1137 թվականին հասել էր մինչև Հյուսիսային Ասորիք: Նրբ կայսերական վտանգը հեռացավ, Զանգին իր առաջին զոհը նկատեց Նդեսիան և գրավեց այն:

44. Ուոհալի գրավման թվականի հարցում տարածայնություններ կան: Գրիգոր Յրեցը նշում է 1144 թվականի դեկտեմբերի 23-ին շաբաթ օրը, հուլյան տոմարով (էջ 469): Չամչյանը ավելացնում է՝ 15-րդ ժամին: Իրն հալլիկան ճշտում է. «539 թվականի ջումադալ ուլա ամսի 25-ին, շաբաթ օրը գրավվեց Ուոհան, որը պատկանում էր հայազգի Ջոսլիին» (իրն հալլիքան, հատ. 1, էջ 344): Այս թվականը՝ հուլյան տոմարով համընկնում է 1144 թվականի նոյեմբերի 23-ի, հինգշաբթի օրվան: Իրն ալ-Աթիրը դեպքը դնում է նույն տարվա ջումադալ-ուխրա ամսի 15-ին, որը համընկնում է դեկտեմբեր ամսի 14-ին, հինգշաբթի օրը:

45. Արուճ կամ Սարուճ, جرجي. Եղեսիայից հյուսիս-արևմուտք մի հին քաղաք է, որը կոչվում էր Bathnaez: Խաչակրաց խրոնիկագիրները կոչում են Sarugi կամ Sororgia:

46. Թալաի իրն Ռուգիբ Աբուլ-Ղարատ ալ-Մալիբ աս-Սալիհը, որ կրում էր թխումություն ասպետ և հավատի պաշտպան» տիտղոսը, ծագումով հայ էր, ծնվել էր 1102 թվականին: Նրա պապը Հայաստանից էր եկել Եգիպտոս՝ Բադր ալ-Ջամալու հետ: Նա ունեցել էր բազմաթիվ զավակներ ու հետևորդներ և էմիրների շարքում զբաղել էր նշանավոր տեղ: Իրն Ռուգիբը փոքր տարիքից մտավ խալիֆի արքունիքը, այնտեղ ստացավ իր կրթությունը և վարեց վարչական ու ղեկավարական մի շարք պաշտոններ: Նա դարձավ վեզիր ու այդ պաշտոնը վարեց ալ-Ֆալեզ և ալ-Ազեզ խալիֆաների օրոք:

Խաչակիրների զրդումով Եգիպտոսի մեջ Թալալու թշնամի էմիրները ըմբոստություններ առաջ բերին: Նրանք դավադրություն կազմակերպեցին խալիֆի հորաքրոջ մասնակցությամբ և նրան սպանեցին: Թալալին բանաստեղծ էր և քաջալերում էր զրակառությունը: Ալ-Իմադ պատմիչն ասում է. «Նրա մահից հետո առաքիներությունները, տաղանդը և արժանիքները իրենց հարգը կորցրին, զրազետները արհամարհվեցին, դիտությունները անարգվեցին, Եգիպտոսի փառքը խավարեց և ամեն կողմից փորձանքներ տեղացին երկրի գլխին»:

Թալալին նշանավոր եղավ նաև իր կառուցել տված շենքերով:

47. Այդ հարձակման պատճառը հետևյալն էր: Կլբջ Արսլանը զաշինք էր կնքել Մանուել Կոմնենոս կայսեր հետ և մերժել ընդառաջ զնալ Նուրադդինի կոչին՝ միանալու մուսուլմանների զինակցությանը: Ընդհակառակը, 1172—1173 թվականներին նա պայքար էր մղում հարևան դանիշմանների դեմ, ջանալով գրավել նրանց մայրաքաղաք Սերաստիան: Դանիշմանյան էմիր Ջուլնուրը, արդեն նախորդ տարին Դամասկոս գնալով, Նուրադդինից խնդրել էր միջամտել այդ հարցի կարգավորման համար: Նուրադդինը Մլեհ իշխանի և հայ զորքերի օժանդակությամբ պատերազմ հայտարարեց սելջուկյան սուլթանի դեմ և Սերաստիան վերադարձրեց դանիշմաններին: Նրանից գրավեց նաև Մարաշը (Միքայել Ասորի, էջ 468):

48. Ակ-Սոնկուր II Ահմադիլին նրանից առաջ մի շարք կոիվներ էր մղել Աթաբակ Բահլավան իրն Ելտկուլի, Ադրբեջանի տիրոջ դեմ: Ահմադիլիների կամ Մահմեդիկների գինաստիան հիմնեց Վահսուդան Ռավադդիի թոռը: Դա սելջուկյան վասալ

իշխանություն էր, որը տարածված էր Սահանդ լեռան շուրջը, ընդգրկելով Մարա-դան ու Քավրիդը: Իրն ալ-Աթիրն ասում է (XI, 280), թե հիշքի 570 թվականին Բահլավանը պաշարեց Ռեվանդուզն ու Մարաղան, որոնք Ակ-Սոնկուրի որդի Ֆա-լաքադդինին էին պատկանում: Հաշտությունը կնքվեց՝ Քավրիդը Ելտկուզյաններին հանձնելու դեռով:

49. Մուստադի բի-Ամրալլահ Աբու Մուհամմադ Հասան, Աբբասյան դինաս-տիայի 52-րդ խալիֆը, որը ծնվել է Բաղդադում 1141 թվականին, իր հորը հաջոր-դեց Մուստանջիդ Բիլլահին, 1170 թվականին:

50. Խալիֆների և սուլթանների հարեմներում կային բազմաթիվ գերի հայ կա-նայք, որոնցից Երկուսի մասին Աբու-լ-Ֆիզան հիշատակում է, թե խալիֆների մայր են եղել:

51. Կիլիկիայում այդ ժամանակ իշխում էր Ռուբենը, որը հաջորդել էր իր հոր-հղբայր Մլեհին: Շեղվելով Մլեհի քաղաքականությունից, նա դաշնակցեց ֆրանկ-ների հետ: Այս կապակցությամբ 1180 թվականին Կլեյ Արսլանը ասպատակեց Կի-լիկիան (Տե՛ս Միք. Ասորի, էջ 487—488):

Իրն Խալիֆանը Սալահադդինի կենսագրության զլխում գրում է. «Այդ պահին հասավ հունական երկրների տիրոջ՝ Կլեյ Արսլանի պատգամավորը, որը հաշտու-թյուն խնդրելով միաժամանակ զանգատվեց հայերի դեմ: Կլեյ Արսլանին օգնելու համար Սալահադդինը մտադրվեց արշավել Իրն Լեոնի երկրի վրա»: «Դեպի վերո-հիշյալ վայրը ճամփա ելնելով Սալահադդինը կանչել տվեց Հալեբի բանակը, որով-հետև հաշտության պայմանագիրը տրամադրում էր, որ այդ բանակը կանչվելու դեպքում պետք է նրա հրամանին ենթարկվեր: Մտնելով Իրն Լեոնի երկրը, ճա-նապարհի վրա մի բերդ գրավեց, որը քանդեց, և քանի որ նրանից հաշտության խնդրանք կար, նա հաշտություն կնքեց և ետ վերադարձավ» (Վեֆայաթ, III, էջ 470):

Այս մասին տեսնել նաև Իրն Շադդադի ծանոթագրությունների շարքում:

52. Քաղաք՝ Քեսուսի հյուսիս-արևմտյան կողմում, մտնում էր Գոդ Վասիլի կալվածների մեջ:

53. Հուսամադդին Լուլու ալ Հաջիր, ծագումով հայ էմիր, եղիպտական նավա-ստորմի կադմակերպիչն ու հրամանատարն էր՝ Սալահադդինի ժամանակ: Մեծ հեղի-նակություն ձեռք բերեց ֆրանկ ասպետների հարձակումից մարդարեի զերեզմանը փրկած լինելու համար: Հիշքի 578 թվականին (1182—1183) Քարաթի իշխան Ռենո դը Շատիյոնը Կարմիր ծովի եզերքից արշավեց, նպատակ ունենալով Մու-համմադի դերեզմանը գրավել և նրա մարմինը փոխադրել Եվրոպա: Լուլուի հրա-մանի տակ եզիպտական նավատորմը հետապնդեց նրան ու Մեդինայից մեկ օրվա հեռավորության վրա հանդիպելով մեծ ջարդ տվեց արշավողներին:

Լուլուն մահացավ 1200 թվականին: Նրա մասին արաբ պատմիչները մեծ գո-վեստով են խոսել:

54. Սուբմանյան դինաստիան ընդհատվեց ժառանգորդների սպառված լինելով և կողմնակի զծով գահի հավակնորդների շինելու հետևանքով: Բեկտեմուր ստրուկը, որ Սուկման II խնամակալն էր, օգտվեց իր առանձնաշնորհյալ դիրքից ու տիրա-ցավ Խաթի իշխանությանը: Նախորդների նման Բեկտեմուրն էլ շարունակեց կոռվել Շահի Արմեն:

55. Սալահադդինը տիրեց Մուֆարդինին՝ Մուսուլի վրա իր հարձակումների կապակցությամբ: Ինչպես պատմիչն ասում է, նա տիրեց նաև Ամիդին: Նրա ձեռ-նարկները Խաթի և Մանադկերտի նկատմամբ չհաջողվեցին: Մուֆարդինը մնաց Այյուբյանների ձեռքում մինչև 1260 թվականը:

56. 1189 թվականի վերջին Աբքայի առաջ ուժեղ բախում տեղի ունեցավ Սալահայդինի և Անգլիայի թագավոր Ռիչարդի զորքերի միջև։ Խաչակիրները պաշարել էին քաղաքը ծովից և ցամաքից, խիստ դժվարին վիճակի մատնելով եգիպտացիներին, երբ եգիպտոսից մի նավատորմ հասավ Հուսամադդին Լուլուի հրամանատարությամբ։ Վերջինիս հաջողվեց ֆրանկներից նավ դրավել, նրանով մտնել Աբքա և իր ներկայությամբ քաջալերել պաշարվածներին։

57. Սալահադդինի կողմից Երուսաղեմը գրավվելուց հետո խաչակիրները մի նոր արշավանք կազմակերպվեց նվրոպայում։ Արշավանքի ղույսն անցան Գերմանիայի կայսր Ֆրեդերիկ Շիկամորուսը, Անգլիայի թագավոր Ռիչարդ Առյուծասիրտը և Ֆրանսիայի թագավոր Ֆիլիպ Ավգուստը։ Ֆրեդերիկի բանակները ցամաքի ճամփով եկան, իսկ մյուս երկուսը եկան ծովով և պաշարեցին Աբքան։

Հնդունված է կարծել, որ Ֆրեդերիկը խեղդվել է Կյուզնոս գետի մեջ լողանալիս։ Մեր պատմիչներն էլ կրկնում են նույնը։ «Եւ եկեալ ի Սելեկիայ, գտեալ հունանցին ընդ գետն ամենայն զօրն. և թագաւորն ոչ անց ընդ հունն, ալլ ասաց ննջել յայնկոյս զետոյն, սակաւ միւ եւ յորժամ խաղաղեցան մեծամեծք նորա, յարեաւ ինքն և երկու արամբք և մուտ ի գետն և զմինն ի նոցանէ խլեաց գետն և տանէր. եւ թագաւորն օգնելով նմա շպահեաց և ինքն, կորուս զբրիստոնեայք և հեղձաւ ի գետն և զմարմինն առեալ տարան ի Սիս» (Վարդան, էջ 136)։ «Ильо (1190) Կայսրն Ալամանաց Ֆրտիկ խեղդեցաւ ի գետն Սելեկիոյ և թաղեցաւ յԱնտիոք» (Մանր ժամանակագրութիւններ, հատ. 1, էջ 77)։ «Ի ՈնԱ թվին շարժեցաւ տունն Յոանկաց զալ ի թափումն Երուսաղէմի և ի ճանապարհին կոտորեցին զ4օնն և յուրովս հազարացւոցն և եկեալ ի Սելեկիա թագաւորն նոցա լողացեալ ի գետն Սելեֆկիոյ անդ խեղդեցաւ» (Սամուէլ Անեցի, չջ 143)։

Տարբեր կերպով ղեպքն ավանդում է իրն Շաղիագ պատմիչը, աւելով, թե կայսրը գետի սառը ջրի մեջ լողանալով, ցրտից հիվանդացավ և մի քանի օրիոց մեռավ։ Դեպքն այս կերպ կատարված լինելը ավելի հավանական է թվում, որովհետև գետը է պատկերացնել, որ մի կայսր, իր մեծաթիվ բանակների, զինակիցների և թիկնապահների աչքերի առաջ գետի մեջ խեղդվեր, առանց որևէ օգնություն ստանալու։

Մուշիրադդինը Ֆրեդերիկի մահվան մասին դրում է. «Կայսրը իր բանակի հետ ուղիւմ էր անցնել մի հարմար անցքից, բայց, որովհետև գետի հոսանքը շատ ուժեղ էր նրա ղեմքին մի ծառի ճյուղ զարնվեց և ճակատը ճեղքվեց ու նա խեղդվեց։ Շատ աշխատեցին նրան ջրից դուրս բերելու համար և երբ դուրս բերին՝ հիվանդացաւ ու քիչ հետո մահացավ»։

Գերմանացի հեղինակ Mutius-ը պատմում է, թե Ֆրեդերիկը կամեցել է Հայաստանի մեջ զաղաններ որսալ և այս որսորդության ժամանակ Սելեկիայի լեռներում սաստիկ հոգնելով մտել է Սելիֆ գետը հունիս ամսի շոգերին ու այնտեղ խեղդվել է (Michaud, II, էջ 328—329)։

Ֆրեդերիկի մահից հետո նրա բանակը կալմալուծվեց. մի մասը վերադարձավ Գերմանիա, մի փոքր մասն էլ հետևեց կայսեր որդուն մինչև Անտիոք և զեաց միանալու մյուս խաչակիրներին, որոնք ափ էին իջել Աբքայի մոտ և պաշարել էին քաղաքը։ «Եւ ի զօրացն բաղումք նաւեցին ի յերկիրն իւրեանց, բանդի էր և որդի մի կրտսեր թագաւորին, և այն եւս մեռաւ երթեալ ի յաքայ» (Վարդան, էջ 136)։

Եգիպտոսի սուլթանությանը պատկանող Աբքա հուլակավոր ծովային բերդաբաղարի պաշարումը ցամաքի և ծովի կողմից ևղավ շատ խիստ։ Եգիպտոսի ծառայության մեջ գտնվող հայազգի ծովակալ Հուսամադդին Լուլուն մի բանի անդամ հեղբելով պաշարման շղթան մտավ Աբքա՝ պարենավորելու և պահակազորը թար-

մացնելու համար, բայց ի վերջո խաչակիրները գրավեցին այն: Պաշարումը տևեց մոտ երկու տարի և ավարտվեց 1191 թվականի հուլիսի 17-ին:

58. Սալահադդինը մահացել է հիշքի 589 թվականի սաֆար ամսի 27-ին (1193 ժամրտի 4-ին): Պատմիչի հաղորդումը նրա և Բեկտիմուրի մահվան միջև բնկած ժամանակի մասին ստույգ է:

59. Հայկական Սասուն կամ Սանասուն գավառը:

60. Բեկտիմուրի սպանումից հետո, որը մի յոթ տարեկան զավակ էր թողել, Սուկմանի ստրուկը՝ Բադրադդին խաշգաշ, Ակսոնկուր Հազար Դինարին, որը ամուսնացել էր Բեկտիմուրի աղջկա՝ Այնա խաթունի հետ, գրավեց դահլը և գրկեց մանուկ ժառանգորդին: Կուտուղ հայ գերին, որը ծաղումով Սասունից էր, գրավեց գահը յոթն օր:

«Եւ ի գալ ի միւսոյ ամին (1185 թ.) մեռաւ Շահի Արմենն անորդի, և աւեր ու սուր և դերութիւն բաղմացաւ ի վերայ աշխարհի նորա ի շրջակայ ազգացն: Եւ զի թոռն Վիգինու՝ Շահնշահ բեռորդի Տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի առնթներ կայր մահուան շահին, առեալ զիւրսն անկանի ի Սուսունս, և անդ անկաւ ի ձեռս նորա Բեկտամուրն, որ էր իշխան ամենայն տան Շահին, առնու ի նմանէ գրերդն որ Թառձեան կողի և ուխտիւ արձակեաց զնա, որ և ստեաց ուխտին ի տիրելն աթոռոյ շահին և զայն ևս և զամենայն Սասունը եհան ի նմանէ և արկ ընդ հարկաւ զեկեղեցիս և զուխտս» (Վարդան, էջ 133):

Այս տեղեկությունները համապատասխանում են Աբու-լ-Ֆիդայի տված տեղեկություններին. խիստաշահ՝ Շահնշահն է, իսկ Սանասնան՝ Սասունը:

Ալ-Մալիք ալ-Մանսուր Մուհամմադը՝ Բեկտիմուրի անշահահաս որդին, պետութայն ավադների կողմից զահ բարձրացվեց, և կառավարության ղեկը հանձնվեց ծաղումով զփշախ մի ստրուկի՝ Շուքաադդին Կուտուղին, որ կոչվում էր Դավադար: 1205 թվականին Մուհամմադը նրան սպանել տվեց, իսկ 1206 թվականին Շահարմենի նախկին գերի Իզզադդին Բալաբանը սպանեց Մուհամմադին և գրավեց դահլը, որը մի քանի ամիս միայն պահեց: Հետո նա սպանվեց էրզրումի սելջուկյան իշխան Մադիդադդին Տուղրիլ շահի կողմից, որը փորձեց գրավել խլաթը, բայց բնակիչները մերժեցին նրան և հրավիրեցին Սալահադդինի ցեղից ալ-Մալիք ալ-Ավհադ Նաջմադդին Այուբին, որը Սալահադդինի եղբոր՝ Նզիպտոսի սուլթան ալ-Մալիք ալ-Ադիլի որդին էր: Այս Մալիք Ավհադը այդ ժամանակ Մուֆարդինի տերն էր:

61. Ըստ Աբու-լ-Ֆիդայի, Դվինի գրավումը տեղի է ունեցել 1203 թվականին: Օրբելյանը չի հիշատակում թվականը, բայց հայտնում է, որ կատարվեց Թամար թագուհու ամուսնու Գիորգու կողմից. «Սա էառ զԴուին քաղաք» (էջ 391): Իսկ որոշ ժամանակ անց (նույն էջը) Զաքարեն և Իվանեն են գրավում Դվինը, բայց չի հիշատակվում, թե Նիտկուզ աթաբեկի որդու Պահլավանի ձեռքից է գրավված այն: Օրբելյանն ընդհանրապես Պահլավանին ներկայացնում է իբրև բարեկամ իշխանի: Կ. Կանձակեցին առանց թվականի հիշատակման գրում է, թե «Յաուրս ժամանակաց թագաւորութեան Լեոնի» Զաքարեն և Իվանեն գրավում են Դվինը (էջ 154):

Միքայիլ Առուրու մոտ՝ «Յայնմ ժամանակի թագաւորն Վրաց Գէորգի էառ զԴուին և կոտորեաց զպարսիկսն, որ ի նմա և բազեաց զմինարայսն, զոր շինեալ էին պարսիկը ոսկերօք և արեամբ քրիստոնեից» (էջ 446):

Վարդանը գրում է. «Եւ վեց հարիւր հիսուն և երկու թուին առին զԴուին» (էջ 138): Թվականը համապատասխանում է Աբու-լ-Ֆիդայի տվյալին:

Սամուել Անեցու ժամանակագրության լրացնողներից մեկը գրում է. «Ապա ի

միւս ամին ի ՈժԱ թուին յօգոստոսի ԻԱ (այլք՝ Ա) էառ նոյն Գօրգի զԴրին քաղաք և ԿՌ զերևաց և քանդեաց զսուտ աղօթանոցս նոցա» (էջ 137)։ (Այստեղ աղափաղված է, պետք է համարել հավանաբար եղել է ՈՄԱ։ Զեոագրում «Մ» և «Ժ» տառերի շփոթումը հաճախ է պատահում)։

Ստեփանոս Լպիսկուպոսի տարեգրությունը տալիս է ՈՄ թվ. Հայոց (1201)։ «Մեծ սպարապետքն հայոց և վրաց Իւանէ և Զաբարէ առին զԴրին և կոտորեցին և թափեցին զաշխարհս հայոց ի Տաճկէն» (Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 1, էջ 37)։

62. Սա այն վեճն էր, որը ծագեց Անտիոքի իշխանության ժառանգության շուրջը։ Հայերի և խաչակիրների պատմության մեջ այս վեճի առթիվ ծագած կռիվների կարևորությունը նկատի ունենալով, համառոտակի հիշատակում ենք սկզբից։

Երբ խաչակիրները 1098 թվականի հունիսի 28-ին գրավեցին Անտիոքը, Բոհեմունդ իշխանը քաղաքը իրեն սեփականություն հռչակեց, այն պատճառաբանությամբ, թե ամենախոշոր դերը ինքն է ունեցել նրա գրավման մեջ։ Անտիոքի համար խաչակիր ղեկավարների միջև ծայր առավ մի երկարատև վեճ։

Երբ Բոհեմունդը Մելիք Ղազի Գումուշ Թիկին Դանիշմանդից ղերի վերցվեց, նրան, որպես Անտիոքի տեր, փոխարինեց Տանկրեդը։

Տանկրեդից հետո Անտիոքի իշխանությունը 1131 թվականին անցավ Բոհեմունդ II-ի վերջինս օգտվելով այն առիթից, որ Թորոս I և հաջորդների միջև վեճեր են ծագել, ձեռնարկեց գրավելու Կիլիկիան և արշավեց Անարզաբայի վրա, բայց սպանվեց՝ կռվի բռնվելով Դանիշմանդի զինվորի հետ։ Նրա կին՝ Ալիծը փորձեց գրավել Անտիոքի գահը, զրկելով իր դստերը՝ Կոստանցին, որը գահի իրավական ժառանգորդն էր համարվում։ Կոստանց իշխանուհին ամուսնացավ Ռեմոնդ դը Պուատի կոմսի հետ, 1136 թվականին, իր իշխանությունը նա սկսեց հայերի դեմ կռվելով։ Լևոն իշխանը գրավել էր Սարվանտիքարը, լատին իշխանը, չկարողանալով Ռուբինյանի հետ համարձակորեն կռվել, հրավիրեց նրան Անտիոք և դավադրաբար բանտարկեց։ Հետո, սակայն, երկուսն էլ հաշտվեցին, որովհետև Կոմենենոս կայսրը սպառնում էր գրավել Կիլիկիան և Անտիոքը։

Արդարև, Հովհաննես Կոմենենոսը մեծ պատրաստությամբ և բազմամարդ բանակով հարձակվեց և գրավեց Կիլիկիան, ղերի տանելով Լևոնին։ Հետո նա շարժվեց Անտիոքի վրա, որտեղ 1137 թվականին Անտիոքի իշխանը և մյուս լատին ֆեոդալները ստիպված եղան իրենց հայտարարել կայսեր վասալները։ Անտիոքի իշխանությունն ապա անցավ Բոհեմունդ III, որի կին Սիրիլը, Լևոն II հետ համաձայնվելով, 1194 թվականին Բոհեմունդին թակարդի մեջ զցնց։ Լևոնը բանտարկեց նրան, իսկ հայկական զորքերը մինչև Անտիոք առաջացան։ Բոհեմունդ III ազատ արձակվեց՝ Բաղրասից մինչև Այաս տարածվող հողամասը հանձնելով Լևոնին և հաշտվեց հայոց իշխանի հետ։ Այդ հաշտության հետևանքով Բոհեմունդը 1195 թվականին իր անդրանիկ որդի Ռեմոնդին ամուսնացրեց Լևոնի եղբոր դուստր Ալիսի հետ։ Եվ որովհետև Լևոնը արու գավազ չունեի, որոշեց, որ Ռեմոնդից և Ալիսից ծնվող զավակը Անտիոքի իշխանության հետ ժառանգի՝ նաև Կիլիկիայի իշխանությունը։

Այդ ամուսնությունից ծնվեց Ռուբեն-Ռեմոնդը, որին Լևոն II պահում էր իր արքունիքում։ Լսելով Բոհեմունդ III մահվան լուրը, Լևոնը ճանապարհվեց ղեկի Անտիոք իր հետ տանելով մանկահասակ Ռուբեն-Ռեմոնդին։ Մինչ այդ, Անտիոքի ասպետներն ու քաղաքացիները աճալարանքով հրավիրել էին Բոհեմունդ IV-ին։ Լևոնը, երբ հասավ Անտիոք, Բոհեմունդ III կրտսեր որդի Բոհեմունդ IV արդեն տիրացել էր նրան։ Լևոնը ստիպված էր ետ դառնալ։ Բայց շատ չանցած՝ 1203 թվականի նոյեմբերի 11-ին, նա հարձակվեց քաղաքի վրա։

Բոհեմոնդ IV հայերին դիմագրավելու համար դիմեց Հալեբի սուլթան ալ-Մալիք ալ-Ջահերի օգնությանը: Այուրյան սուլթանը շտապեց օգտվել իրեն ուղղված հռավերից և մի բանակ ուղարկեց: Երբ այդ բանակը Հալեբից անցնելով հասավ Որոնտեսին, Հայոց թագավորը հրաժարվեց Անտիոքի պաշարումից և ետ դարձավ: Լեոնը վրեժ լուծելու համար 1206 թվականին Ամկ լճի շուրջը ջարդեց Հալեբի սուլթանի զորքերը, որոնք դործում էին Մալմուն ալ-Կասրու հրամանադատության ներքո:

Սակայն 1207 թվականին Ռուբեն-Ռեմոնդը հայկական զորքերով մտավ և գրավեց Անտիոքի իշխանությունը: Բոհեմոնդ IV և Տաճարականները, որոնք, ապստամբվել էին միջնաբերդում մի ելք գտնելով դուրս եկան և վտարեցին հայերին:

1216 թվականի փետրվարի 14-ին Լեոնը կրկին գրավեց Անտիոքը: Քաղաքը մնաց հայերի ձեռքում մինչև 1219 թվականը: Սակայն Լեոնի մահից հետո Բոհեմոնդ IV կրկին տեր դարձավ այդ իշխանությանը:

63. Խաչակիրների Harene կոչվածը. Անտիոքի իշխանության ավատ կազմող զոյակ էր և գտնվում էր այդ քաղաքից մի օրվա հեռավորության վրա: Այս երկուսի միջև, կես ճանապարհի վրա էր Ջիսր ալ-Հադիդ կարևոր կամուրջը: Խաչակիրները գրավեցին այն 1098 թվականին և կորցրին վերջնականապես 1164 թվականին: Նուրադդինն այնտեղ հաստատեց երկու լուսավոր ազդանշաններ, որոնք վառվում էին զիշեր ժամանակ, որպեսզի ճանապարհ ցույց տան ֆրանկների հողերից փախչող մուսուլման գերիներին:

1178 թվականին ֆրանկները Ռուբեն իշխանի օժանդակությամբ Հալեբը վերագրավելու անհաջող փորձ կատարեցին:

64. Այս և հաջորդ դեպքերը լավ հասկանալու համար պետք է հիշել, որ առաջին սելջուկյանների անկումից հետո այն ղինաստիաները, որոնք հաստատել էին նրանք իրենց կայսրության նահանգների մեջ, սկսեցին ցուցաբերել անջատողական ձգտումներ և պայքար կազմակերպեցին կենտրոնական իշխանության դեմ: Փոքր Ասիայում սելջուկյանների մի ճյուղը և Եգիպտոսում ու Ասիայում Այուբյանները Սալահադդինի ժամանակից արդեն կոչվում էին իրար դեմ՝ Ասորիքում, Հայաստանում և Միջագետքում հաստատված ղինաստիաների վրա գերիշխանություն ձեռք բերելու համար: Տե՛սանք, որ Կարա Արսլանը զաշնակցեց Նուրադդինի հետ, և նրա որդի Մուհամմադը զաշնակցեց Սալահադդինի հետ և դարձավ նրա փասալը (ըստ իրեն Շադդադի): Նրանից հետո Մահմուդը ենթարկվեց սելջուկյան Քալբավուհին, հետո ալ-Մալիք ալ-Ադիլ Աբուբեքը և ալ-Մալիք ալ-Քամիլ Մուհամմադ Այուբյաններին ու նրանց հաջորդներին Միջագետքում: Վերջապես Մավզուդը ճանաչում էր փոխնիփոխ Քալկոբադ I սելջուկյանին և ալ Մալիք ալ-Քամիլ Մուհամմադ և ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ Մուսի Այուբյաններին: Հիշքի 629 թվականին ալ-Մալիք ալ-Քամիլը վճռեց վերջ դնել նրա իշխանությանը, դուրս եկավ Կահիրեից մի բանակով, իր որդի՝ ալ-Մալիք ալ-Սալիհ Այուբի ընկերակցությամբ: Այս վերջինը կանխելով իր հորը, որ կանդ էր առել Ասորիքում, ընդունեց Ամիդի պատվիրակներին և մտավ քաղաք հիշքի 629 թվականի զիլհիջա ամսին (1232 սեպտ. 18-հոկտ. 17): Մավզուդը ուղարկվեց Եգիպտոս, և Դիարբեքի լատավարությունը վստահեց Այուբին: Նա վարեց իշխանությունը, մինչև իր հոր մահը և Եգիպտոս վերադարձավ հիշքի 637 թվականին (Max van Berchem, Amida, էջ 105):

«Սեկնելով Եգիպտոս, Այուբը հանձնեց Դիարբեքի իր որդուն ալ-Մալիք ալ-Մուադդամ Թուրան Շահին, որ կոչվում էր Նաև Ղայատադդին: Հաջորդ տարին արդեն Թուրան Շահը վտարվեց Ամիդից՝ Հալեբի Այուբյան և Ռումի Սելջուկյան սուլ-

թանների բանակների կողմից. և Ամիդր մնաց Ռումի սուլթանի ձեռքում մինչև մոնղոլների արշավանքը հիշրի 641 թ.» (նույն, էջ՝ 109)։

Հեղինակն ավելացնում է որպես ծանոթություն, թե այն օրից, երբ Դիարբեքից դարձավ եգիպտոսից կախում ունեցող մի նահանգ, այն հանաչվեց «Արևելյան նահանգներ» կոչումի տակ, զանազանվելու համար Միջագետքի Այուբյան թաղավորից, որի մայրաքաղաքն էր Մուֆարդիներ և որը, ասում է հեղինակը, լավագույնս կլինեի կոչել «Հայաստանի թագավորություն»։

65. ՌՄԷ (1205) հոսքով Շահ սուլթանն Իկոնիոյ, որդի Ղլիճ Ասլանին էառ զԲերդոսն ի Հայոց և կալաւ զտէր նորա Գրիգորն, որդին Լևոնի» (Մանր ժամանակագրութիւններ, հատ. 1, էջ 78)։

Այդ արշավանքը կազմակերպվել էր Հալեբի սուլթան ալ-Մալիբ ալ-Ջահիրի մասնակցությամբ, որը Անտիոքի խնդրով թշնամացել էր Լևոնի դեմ։ Ջահիրի ուղարկած բանակը միացավ Սելջուկյան բանակին Մարաշի առաջ և զրավեց Բերդոսը (Ֆերկուս)։ Բայց Լևոնը դիմեց եգիպտոսի և Դամասկոսի սուլթան ալ-Մալիբ ալ-Ադիլին, որը Ջահիրի հորեղբայրն էր, և նրա միջամտությամբ հաշտություն կայացավ, պայմանով, որ, ինչպես հիշում էր Քամալադդին պատմիչը, Բաղրասի բերդը՝ Տաճարականներին վերադարձնի և նա Անտիոքի վրա նոր արշավանքներից հրաժարվի։

Բերդուզ կամ Բերդուս բերդը գտնվում է Մարաշից հյուսիս, Ջելիթունի մոտ։ Սմբատ Գուեղոստարի տարեգրքում (էջ 111) հիշված են Բերդուսի իշխան Լևոնն ու նրա որդի Գրիգորը։

66. Վրաց—հայկական զինված ուժերը Սուկման Շահ Արմենի մահից հետո Ջաբարին ու Իվանին ղլխավորությամբ անցնելով Արաքսը, եկան ու պաշարեցին հյաթը։ «Բայց Իվան է բմբունեցաւ դերի ի հյաթ և եղբօրն արիական անուամբ ազատեցաւ դարձեալ, զղուստր իւր տալով ի կնոթեան Մալիբ Աշրաֆին տեառն հյաթայ» (Վարդան, էջ 138։ Ավելի մանրամասն տե՛ս Կ. Գանձակեցի, էջ 155—156)։

Ստեփանոս Լպիսկուպոսի տարեգրությունում նույն 1211 թվականի տակ ասված է. «Զիւանէ Աթաբակն ի հյաթ կայան եւ յուով աւուրս պահեցին. և զղուստրն Քամթի բազում աղախնաւք և ծառայիւք և յուով դանձիւք ետ ի զինս իւր յամիրայն և ազատեցաւ» (Մանր ժամանակագրութիւններ, հատ. 1, էջ 38)։

67. Տեղեկությունը վերաբերում է 1223 թվականի հունվարի 18-ին մահացած Գեորգի IV Լաշալի բրոջ Ռուզուղանին, որը ծնվել էր 1208 թվականին ամուսնացել Եղորուշ բեկի հետ 1224 թվականին և մահացել 1247 թվականին։

68. Արբիլ, Արբելա։ Պատմության մեջ այդ փոքր քաղաքի անունը կապված է Դավիթմելայի ընդարձակ դաշտում՝ այդ քաղաքի մոտ տեղի ունեցած այն հռչակավոր ճակատամարտին, որտեղ Ալեքսանդր Մակեդոնացին հաղթանակ տարավ Դարեի դեմ 330 թվականին (ն.մ.թ.)։

69. Ալ-Մալիբ ալ-Ավհադին հյաթի զահի վրա հաջորդեց իր եղբայրը՝ ալ-Մալիբ ալ-Աշրաֆ Մուսան, որը 1220 թվականին իշխանությունը փոխանակեց իր եղբոր՝ ալ-Մալիբ ալ-Սուդաֆիար Շահսուբադդին Ղադու հետ, որն իշխում էր եգիպտոսում և Սրուրում։ Բայց 1224 թվականին այս վերջինը ապստամբեց իր եղբոր դեմ, որի հետևանքով կորցրեց հյաթը։ Ստեփանոս Լպիսկուպոսի տարեգրության մեջ հիշատակվում է Ուճիթ (1224) «Աշրաֆն զհյաթ ևառ ի Ղադուն» (Մանր ժամանակագրութիւններ, հատ. 1, էջ 39)։

Այուբյան երեք եղբայրների միջև խռովություն ծագեց 1226 թվականին և

ճորներն էլ ղիմեցին • տարներն օգնությունը: Խլաթի իշխան ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը և Պամասկոսի իշխան ալ-Մալիք ալ-Մուազզամը ղիմեցին խորեզմներին, իսկ Եգիպտոսի սուլթան ալ-Մալիք ալ-Քամիլը ղիմեց Գերմանիայի Ֆրեդերիկ II կայսեր, որը խաչակրաց վեցերորդ արշավանքի ղուխն անցած եկել էր Պաղեստին: Սուլթանը 1229 թվականի իետրվարի 18-ին կնքված համաձայնագրով ֆրանկներին հանձնեց Երուսաղեմը, Բեթղեհեմը և Նազարեթը՝ մի քանի ուրիշ հողերի հետ, տասը տարի ժամանակով:

70. Մելիք Շահի իշխանության ներքո խորեզմի կամ խորասանի երկիրը կառավարում էր սելջուկյան Կոթբաղդին Անուշ Թիկինի որդին, որը 1097 թվականին Քարքիարուք սուլթանից ստացավ խորեզմ Շահ ժառանգական տիտղոսը: Այդ դինաստիան ավարտվեց 1244 թվականին:

1218 թվականին Չինգիզ խանը հարձակվեց Պարսկաստանի վրա, որտեղ խորեզմ Շահը Մահմադն էր, և նրան պարտության մատնեց: Մահմադին հաջորդեց իր որդին՝ Ուզնամ Ջալալեդդինը, որը պատերազմեց Չինգիզ խանի դեմ, և պարտվեց շեղկաստանի սահմանի վրա և այնտեղից եկավ ասպատակելու Հայաստանն ու Վրաստանը: «Եւ աւերեալ զբազում տեղիս զնաց ի քաղաքն Տըփղիս և ձեռնտու եղեն պարսիկքն, որ ի նմա և առ զքաղաքն և զբազումս կոտորեաց և զկս բազումս բռնադատէր թողուլ զբրիստոնեութիւն» (Կ. Գանձակեցի, էջ 213): «Յայսմ ժամանակի չկին խորազմիքն և պաշարեցին զմեծ քաղաքն Վրաց զՏփիս, և պարսիկքն որ կային ի քաղաքին, և տուն զքաղաքն ի ձեռս խորազմեացն» (Միքայել Ասորի, էջ 523): Վարդանը Հայոց 674 թվականի տակ (1225) գրում է. «Գայ ի կողմն դաշտավայրացն Դադայ ի Տփիս և բազումս ոճիրս գործեալ դառնայ, ի վերայ Խլաթայ» և ավելացնում. «Եւ առեալ նա», ինչ որ չի համապատասխանում արաբ պատմագրի տեղեկությանը, որը Խլաթի գրավումը դնում է 1230 թ. տակ:

Ավելի ատուլ է Ստեփաննոս Լպիսկոպոսի ժամանակագրությունը, որտեղ Ուն (1226) թվականի տակ գրված է. «Խորազմքն ի Խլաթ եկն և Խ (40) օր պաշարեաց և չկարաց առնել» (Մանր ժամանակագրություններ, հտ. I, էջ 40):

71. Կախրա կամ Քիախրա: Միքայել Ասորու մոտ «Կաղտա» (էջ 423): Ամուր վայր է Կարկառի, չիսն Մանսուրի և Մալաթիայի շրջակայքում, որտեղ հայերը հաստատվեցին XI դարի կեսում: Խաչակիրների և Նուրադդինի կոիվներից հետո Եգիպտիայի Ջուսլին կոմսը գրավեց այն, և ևրբ նա 1150 թվականի մայիսին գերի բռնվեց, Կախտան և շրջապատի ամրոցները ընկան խարբերդի տեր Կարա Արսլանի ձեռքը, իսկ նրա վերջին կառավարիչ Գրիգորը ստացավ մի ուրիշ ավատ (Mich. le Syrien, III, էջ 158, 198, 205, 294):

1226 թվականին Ալաջադդին Քայկորթը Կախթայում հաղթեց Օրդոքյան Մասուդին և տիրեց քաղաքին, ու այն դարձավ Ռումի սուլթանների սեփականությունը: Եգիպտոսի սուլթանի և Լևոն II թագավորի միջև կնքված դաշնագրում հիշատակվում է այս բերդը, որից հետևում է, որ հայերը ևս մի ժամանակ տիրել են նրան:

Կախթայի բերդը, որ կառուցված էր սև քարից, մինչև օրս էլ կանգուն է:

72. Ուռհայից 90 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք շատ հին քաղաք է: Այդ քաղաքի մոտ Կրասոսը մեծ պարտություն կրեց հայ պարթևական զորքերից: X դարում այնտեղ արաբներին թարգմանվեցին մեծ թվով հունարեն գրքեր:

73. «Ուլլ (1229) եկն խորազմն և Ժ ամիս սղարեալ զԽլաթ և էառ զնա, նոյնպէս և զԿարնոյ քաղաք և ետ Մելիք Կարնոյ քաղաքոյ զՍուլմանն և զնացեալ ի Միջագետս եհաս մինչև ի Հալապ և յոյժ աւերեաց զնա և զերեաց. իսկ Ալադին սուլթանն և Աշրաֆն մարտեան զնոսա և կոստորեցին զնոսա յոյժ և Սուլման ամիրայն՝ որ առաջնորդէր խորազմին՝ կալան և սպանին» (Սամուել Անեցի, էջ 149—150):

Իկոնիայի Ալաադդին Քալկուրադ I և ալ-Աշրաֆը սելջուկյան ու ասորական-զնդերով արշավեցին հլաթի վրա և Երզնկայի առաջ հանդիսվելով Ջալալեդդինին՝ 1230 թվականի օգոստոսի 10-ին ժանդարտության մատնեցին նրան։ Ջալալեդդինը փախուստ տվեց։ Այդ կովին մասնակցում էին նաև Կիլիկյան հայ զնդիրը, ինչպես նաև ֆրանկները (Կ. Գանձակեցի, էջ 215—216, տե՛ս Մ. Չամչյան, հատ. III, էջ 204)։

Ստեփ. Եպիսկոպոսի ժամանակագրությունը, նույնպես տալիս է ՈՁԹ թվ. (— 1230) «Խորադմն զհլաթ աւերեաց» (Մանր ժամանակագրություններ, հատ. 1, էջ 40)։ Վարդանի մոտ ասված է. «Յորոյ ի վերայ հասանէ վաղվադակի տաթարն որ հանեալ էր զնա իւրմէ աշխարհէն յառաջագոյն և անտի դարձուցանէր զնա ի փախուստ դեպի յԱմիթ. և յանդէտս մեռանի ի փախչելն թէ սրով թաթարին, և թէ որպէս ասեն՝ յիւրայոցն ոմն ի զորոյ մերձաւոր սպանեալ էր ի կարճոյ և սրտաւռեալ կայր վասն Եսնորիկ...» (Վարդան, էջ 144)։ Գանձակեցին գրում է. «Իսկ Ջալալեդդին սուլտանն դարձաւ մեծաւ ամօթով յաշխարհն Աղուանից ի բերրի և շարդաւնդ դաշտն որ կոչի Մողան, և անդ զետեղեալ՝ կամէր զօր ժողովել, ապա թաթարն որ եհան զնա յերկրէ իւրմէ փախստական, զհետ մտեալ նորա՝ տարեալ վաւրեաց զնա մինչև յԱմիթ. և անդ իհար զզօրս նորա սաստկապէս. կորեաւ և անօրէն իշխանն, թէ ի նմին պատերազմի, և թէ՝ որպէս ոմանք ասեն՝ Երթայր չետիոտս փախստական. դիմեալ նմա առն միոջ և դիտացեալ թէ նա է, սպան զնա փոխանակ արեան մերձաւորի իւրոյ, զոր սպանեալ էր նա յալլում աւուր, և ալսպէս բարձաւ շարն շարեաւ» (Կ. Գանձակեցի, էջ 217)։

Ջալալեդդինի կողմից հլաթը դրավելուց քիչ ժամանակ անց, Դամասկոսի սուլթան ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը դրավեց այն և քաղաքը պաշտպանելու համար դինական Իսկ 1231 թվականին ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը հլաթը տվեց իր ևղբայր՝ Եդիպոսի սուլթան ալ-Մալիք ալ-Ադիլին։ 1232 թվականին Իկոնիայի սուլթան Ալաադդին Քալկուրադը դրավեց հլաթը, որը մնաց սելջուկների ձեռքը մինչև 1243 թվականը, երբ թաթարները դրավեցին այն և հանձնեցին Վրաց զորավար Իվանեի աղջիկ Թամիսյին (հլաթի նախկին իշխան ալ-Մալիք ալ-Մանսուր Մուհամմադի աչրին)։

Ստեփաննոս Եպիսկոպոսի ժամանակագրության մեջ 1235 թվականի տակ բերված է. «հոռմցին լառ զհլաթ» (Մանր ժամանակագրություններ, հատ. 1, էջ 41)։

74. 1236 թվականի նոյեմբերին վախճանվեց շալիքի սուլթան ալ-Մալիք ալ-Ադիլը, նրան հաջորդ կարգեցին յոթնամյա որդուն՝ ալ-Մալիք ան-Նասր Յուսուֆին։ Անշափահաւ իշխանի խնամակալությունը հանձնվեց Շամսադդին Լուլու հայ զորավարին, որը միևնույն ժամանակ Դամասկոսի բանակի հրամանատարն էր։

Երբ Եդիպոսի Այուբյան գլխաստիայի վերջին սուլթանը մահացավ, նրա հոմանունին՝ Շաչարատ ադ-Դորը ստանձնեց զործերի ղեկավարությունը մինչև սուլթանի ղեկավարի որդու Ղալադադդին Թուրան շահի ժամանումը։ Բայց նա փաստորեն չկառավարեց։ Մամլուք պետերը զավաղություն կազմակերպեցին ու սպանեցին նրան։ Շաչարադ ադ-Դորը իրեն հուշակեց Եդիպոսի թագուհի և ամուսնացավ Այբեկ մամլուք էմիրի հետ։ Այդպիսով, այդ կնոջ միջոցով Այուբյան գլխաստիայի իշխանությունը փոխանցվեց մամլուքներին, և նոր սուլթանը, առաջինը մամլուք սուլթանների շարքում՝ ստացավ ալ-Մալիք ալ-Մուլիդ տիտղոսը։

Եդիպոսի մեջ տեղի ունեցած դահի սյգ փոփոխության կապակցությամբ, շալիքի Այուբյան ալ-Մալիք ան-Նասր սուլթանը օգնության կանչեց Այուբյան մյուս իշխաններին, որոնք այդ ժամանակ իշխում էին Դամասկոսում, Հեմսում և հլա-

թում, և այդ բոլոր ուժերը, ծագումով հայ Շամսադդին Լուրուի հրամանատարությամբ 1250 թվականի դեկտեմբերի 11-ին շարժվեցին դեպի Եգիպտոս: 1251 թվականի փետրվարի 3-ին Եգիպտական բանակը (Այբեկի հրամանատարությամբ), հանդիպեց Ասորական բանակին ալ-Աբբասաւի մոտերքում: Եգիպտացիք սկզբում փախուստի դիմեցին, բայց ասորական զնդերի մի մասը վերջին բուպեին թշնամու կողմն անցավ, և կովի արդյունքը փոխվեց: Լուրուն դերի բռնվեց և, ինչպես հաղորդում է Աբու-լ-Ֆիդան, հենց տեղում զլխատվեց Այբեկի ներկայությամբ:

75. Օգտվելով մուսուլման իշխանների ներքին կռիվներից, 1249 թվականին կազմակերպվեց խաչակրաց յոթերորդ արշավանքը, որի ղրութն անցավ Ֆրանսիայի Լյուդովիկոս IX թագավորը: Վերջինս 1249 թվականի հունիսի 5-ին Եգիպտոսի Դամիետ նավահանգստի մոտ ափ իջավ և հաջորդ օրն իսկ գրավեց քաղաքը: Ֆրանսիացիք այդտեղ մնացին մինչև դեկտեմբերի 6-ը, սպասելով զինական օգնության, որը Ալֆոնս դը Պուատիե իշխանը պետք է հասցնեք, և այդ անշարժությունը ժամանակ տվեց Եգիպտացիներին՝ կազմակերպվելու և ամրանալու: Ալ-Մալիք աս-Սալիհը շտապեց վերադառնալ Ասորիքից հիվանդ վիճակում, բայց հազիվ հասած՝ մեռավ: Խաչակիրների զնդերը նոր օգնություն ստանալուց հետո նեղոսի եզերքով առաջացան և Մանսուրա քաղաքի առաջ հաղթեցին Եգիպտացիներին: 1250 թվականի փետրվարի 18-ին, սակայն, Եգիպտական բանակը՝ Բիբարս Բոնդուկտարի հրամանատարությամբ տակ՝ անցավ հարձակման: Ժանտախտը նոր հարված տվեց խաչակիրներին և թուլացրեց նրանց ուժը. Լյուդովիկոսն ինքն էլ վարակված, նահանջի հրաման տվեց, բայց Ֆարասկուրի առաջ տեղի ունեցավ մեծ ճակատամարտ, որտեղ ֆրանկները մեծ ջարդ կրեցին, իսկ Լյուդովիկոսը մահամերձ, դադարեցրեց մարտը, և ամբողջ բանակը, իր թագավորի հետ ընկավ դերի: Այսպիսի ողորմելի վախճան ունեցավ խաչակրաց 7-րդ արշավանքը:

76. Բուն անունով Ըսմատ ադդին Օմ հալիլ: Կոչված էր Շաքսարտ ադ-Դոր (նշանակում է զոհարեղենների ծառ) իր կրած անթիվ զոհարեղենների համար, որոնցով նա նմանվում էր թանկագին ակների մի ծառի: Աս-Սոյուբին, Մակրիդին և իրն ալ-Վարդին նրան ծագումով թրքուհի են համարում: Սախավի պատմիչը նրա մասին ասում է թե՛ «ծագումով թրքուհի էր, թեև ոմանք կարծում են թե հայուհի էր»: Նույնը կրկնում է և Աբու-լ-Ֆիդան:

77. Իմա՝ Ալ-Մալիք ալ-Ջահիր Բիբարս ալ-Բոնդուկտարի: Ըստ հայ պատմիչների՝ Փնդուխտար: Մադումով զփչախ: Նա գնվեց Ալայադդին Բոնդուկտարի կողմից շամաթ քաղաքում, կուլվեց Բայբարս (Հովազ) և իրեն զնոդի անունով նաև Բոնդուկտարի (պարսանետածիզ): Դահ բարձրացավ 1260 թվականին ալ-Մալիք ալ-Մուազզամ Կուտուզի սպանությունից հետո, դավադիրների օժանդակությամբ և ստացավ ալ-Մալիք ալ-Ջահիր» կամ «Դահիր» տիտղոսը: Մահացավ 1277 թվականին:

78. Ամուր քաղաք Պաղեստինում, Թարարիայի մոտերքում, Տիբերական լճից իջնող գետակի հովտի մոտ, կառուցված էր ձորերով շրջապատված մի սարի դադաթի վրա, Աքքայից 56 կիլոմետր դեպի արևելք: Այդ ամրոցը խաչակիրների ժամանակ կարևոր դեր կատարեց: Սալահադդինը անձամբ պաշարեց այն, և տաճարական ասպետները, որոնց հանձնված էր պաշտպանությունը, հինգ շաբաթ դիմադրությունից հետո անձնատուր եղան: Հետագայում տաճարականները վերստացան իրենց բերդը: 1260 թվականին վերագրավեց Բիբարսը:

79. Նկատի ունի Մառիի ճակատամարտը: Մառին կոչված է նաև «Դարբանդ Մարրի»: Ասորիքից Ամանոսյան լեռնաշղթայից երկու հատվածների՝ Գյուզելլադի

և Աբմադադի ճեղքվածքն է, Pylae Amanides կամ Amanicae՝ Այս անցքի վրա էր գտնվում նաև Սարգանդիքաբլը:

Մառիի հռչակավոր ճակատամարտը տեղի ունեցավ հետևյալ սլայմաններում: Հայոց բանակի զորքերի թիվը 15 հազար էր, որը Հեթումը երկու զորագնդերի բաժանելով՝ հանձնեց իր երկու որդիներին՝ Լևոնին և Թորոսին: Այդ զորագնդերից մեկը բռնեց Ալեքսանդրեսի հյուսիսային անցքը, իսկ մյուսը՝ ավելի հյուսիս ընկած այլ-Մարրի կոչված անցքը: Այու-լ-Ֆիդան իր աշխարհագրությունում հիշատակում է, թե «Խարբանդ ալ-Մարրին կես օրվա ճանապարհով դեպի արևելք է Սարֆանդից»։ Հայոց բռնած երկու դիրքերի միջև տարածվում էր ստվար և բարձրաբերձ եղևինների մի անտառ: Այդ դիրքերին ապավինած, հայերը հույս ունեին արդեն չլքվող և զինված զորքերի մոտեցող՝ մինչև թագավորի վերադառնալը: Հեթումը նախօրոք հզոր աշտարակներ էր կանգնեցրել Լևոնների բարձունքի վրա և քարանձավներ էր փորել զետեղելու զինամթերք: Բռնած տեսնելով այդ ամուր դիրքերը, այլ ճանապարհ որոնեց և դադաղորդի անցնելով հասավ Սևավ լեռան ստորոտի այն տեղը, որ կոչվում է Նիկայուպլիս, և այնտեղ բանակ դրեց: Օգոստոսի 23-ին, երկուշաբթի օրը, տեղի ունեցավ բախումը: Հայերը սկզբում շփոթության մատնվեցին, բայց հետո իջան դաշտ դիմադրելու թշնամուն: Կռիվը տևեց մի օր՝ ամսի 23-ին: Հայ զորքերը մի քիչ կոպկույց հետո նահանջեցին, իջևանները լքեցին ճակատը և քաշվեցին իրենց ամրոցները:

Մառիի ճակատամարտի մասին Մուֆազզալ իբն Աբիլ-Ֆազայիլը գրում է հիշքի 664 թվականի տակ: «Սուլթանը գնաց Դամասկոս և հրամայեց զինվորին, որ արշավեն Սսի վրա... Իսկանդր Դամասկոսից ճամփա ընկավ շաբաթ օրը, զուկադա ամսի 3-ին (1266 օգ. 6), ընդհանուր հրամանատարությունը հանձնվեց Համաթի իշխան ալ-Մալիք ալ-Մանսուրին և զործոգության վերահսկողությունը՝ Շամսադդին Ակ Սոնկուր ալ-Ֆարիկանին: Բանակներն հասան Խարբանդ, որտեղից անցնում են Սիս գետը: Համար: Հայոց թագավորը այդ կիրճերի վերև շինել էր տվել աշտարակներ, որոնց մեջ դրել էր որոշ թվով կռվողներ: Մահմեդականները դրավեցին այդ դիրքերը, սպանեցին պահպանողներին մի մասը, իսկ մնացածը փախուստ տվեց: Հետո քանդեցին այդ ամրությունները և մտնելով Սսի երկիրը հրի է արյան մատնեցին այն: Գերի վերցրին Սսի թագավորի որդուն, որը կոչվում էր Լևոն Իբն Հեթում: Նրանք գերի վերցրին մինչև անգամ նրա եղբոր որդուն և պետության բազմաթիվ բարձրաստիճան անձերի: Մահմեդականները մտան Սիս քաղաքը, ավերեցին ու դրավեցին ինչ-որ գտնվում էր այնտեղ, ապա ետ քաշվեցին»:

Իբն ալ-Վարդին գրում է. «664 թվականի սաֆար ամսից հետո Ջահիր սուլթանը գնաց Դամասկոս մեծ բանակներով, որոնց Համաթի կառավարիչ Մանսուրը առաջնորդեց զեպի հայոց երկիրը: Նրանց թագավորը՝ Բասիլի որդի Կոստանդինի որդի Հեթումը ամրացրել էր կիրճերը մանդղիտներով և արշավողների դեմ ուղարկեց իր առաջապահ զինվորը, որոնց գլուխն էին իր երկու որդիները: Այդ զինվորը ջարդվեցին և երկրորդ որդին՝ Լևոնը գերի բռնվեց: Անցքերը բաց արեցին: Իբրև պատիժ սպանեցին բնակիչներին և ավարով լցված վերադառնում էին Կահիրե, երբ ճամփի վրա, Աֆամիայում իրենց հանդիպեց Ջահիրը: Նրան իջեցրին ձիուց Զիզա լճի մոտ և իրենց ուսերի վրա բարձրացրին:

Արուֆարաշը գրում է, թե Լևոնը գերի բռնվեց 1266 թվականի օգոստոսի 24-ին (Chron. Syr., էջ 569):

Բայց ամենեւց ընդարձակը տալիս է Մակրիզին՝ իր «Մամուրք սուլթանների սլաւոմոթիյուն» գործում, ուր ասված է, թէ հիշքի 664 թվականի շավալ ամսի 27-ին (մեր թվ. 1 օգոստոսի 1266) սուլթանը մեկնեց Սաֆաղից՝ Դամասկոս դնալու համար։ Նա կանոյ առավ Հասուրա կոչված վայրում և հրամայեց, որ ոչ մի զինվոր չմտնի Դամասկոս և որ բանակը շարունակի մնալ նույն դիրքում, մինչև Սաի արշավանքի ժամը։ Ինքը մտավ Դամասկոս մի ինքն զորախմբի ընկերակցությամբ։ Լսած լինելով, որ մի քանի զինվորներ մտել են քաղաք, նրանց զորս հանել տվեց շղթայակալ։ Համաթի իշխան ալ-Մալիք ալ-Մանսուրը դարձավ թշնամու դեմ դործող բանակի հրամանատարը։ Բանակի շարքերում գտնվում էին Իզադդին Իզան և Կալավուն էմիրները։ Բանակը շարժվեց դուրեկող ամսի հինգերորդ օրը (1266 օգ. 8) և ուղղվեց դեպի Սիս։ Երկու բանակները իրար բախվեցին, և Սաի թագավոր Լեոնը դերի բռնվեց։ Նրա և զորայրը և հորեղբայրը սպանվեցին։ Նրա մյուս հորեղբայրը փախուստ տվեց, իսկ այս վերջինի որդին ղերիների թմուժն էր։ Մնացած իշխանները, որոնց թիվը 12 էր, ցրվեցին։ Հայերը կորցրին իրենց ամենաքաջ պատերազմիկներին ու լավագույն զինվորներին։ Մուսուլմանական բանակը հետապնդեց փախստականներին, չարդելով և դերելով բոլոր նրանց, ում բռնում էր և ամեն կողմ հրգնէ՝ էր տարածում։ Նա դրավեց մի շատ զորեղ ամրոց, որը պատկանում էր Տաճարականներին։ Տղամարդիկ բոլորն էլ խոցվեցվեցին, դերի առնված կանայք բաժանվեցին զինվորների մեջ։ Միջնաբերդը բոցերի հարակ վառճրին իր պարունակած բոլոր դանձերով։ Հաղթողները մտան Սիս քաղաքը, հիմնահատակ քանդեցին այն։ Այդ պահանում զորքը մնաց մի քանի օր ամենուրեք տարածելով նախնի և հրգնէ և վերցնելով բազմաթիվ զերիներ։ Ալեուհետև Ուղան (Իզան) էմիրը ուղղվեց դեպի Ռումի երկիրը և Կալավուն էմիրը դեպի Մասիսա, Ադանա, Ալաս և Տարսոս։ Երկուսն էլ ջարդվեցին բնակիչներին, զերիներ վերցրին, մեծ թվով բերդեր ավերեցին և ամեն ինչ հրդեհի մատնեցին։ Համաթի իշխանը մնացել էր Սիս, երկու էմիրներն էլ զնացին նրան միանալու, իբեկց հետ բերելով մեծ ավար այն աստիճան, որ մի եզ մատուցվում էր երկու դիր էմիր փոխարեն, և զնող չկար։

Սուլթանը այս հաջողությունների լուրը առավ, երբ որսի մեջ էր Ջիրազում։ Սուրհանդակին նա նվիրեց հազար դինար և Տաբրիսանայի էմիրության աստիճան։ Հետո Դամասկոսի համալսն բռնեց և իր պատրաստությունները տնտեսելուց հետո զնաց զիմավորելու իր բանակը՝ դուրհիջա ամսի 13-ին (1266 թ. ապր. 15)։

Մինչ այդ, Սաի արշավանքը կատարող զնդերը հասան։ Նրանք ներկայացրին սուլթանին իրենց զրաված ամրոցը ավարը, և սուլթանը այդ ավարը բաժանեց իր զինվորներին։ Սաի թագավորը և մյուս զերիները իր կողմից բարյացակամ արտահայտություններով լիացվեցին։ Սուլթանը վերադարձավ Դամասկոս ամսի 24-ին (1266—սեպտ. 26), իր առեկից տանելով Սաի թագավորին։ Նա խիլա հաղցրեց էմիրներին, իշխաններին և զինվորներին։ Դամասկոսը լցվեց թանկարժեք իրեղեններով, մեծ քանակությամբ թանկագին ազեներ, ձիեր, ալյուր և մետաքսեղեններ վաճառվեցին։ Սուլթանը այդ բոլորից ոչինչ չուրացրեց։ Համաթի իշխանը զնաց դեպի իր երկիրը՝ Բիրբասի կողմից արժանանալով լիովին և առատաձեռն վարձատրության և ստացավ մեծ թվով ձիեր, արժեքավոր առարկաներ և շորեր։ Այդ զեպքերի վրա Արաղայի կողմից ուղարկված զեպաններ հասան՝ բնծաներ տալու և խաղաղություն առաջարկելու համար։

Ճակատամարտի մասին կարևոր տվյալներ են հաղորդում նաև հայ աղբյուրները։

«Ի Զմն ամին, և կն Մուրցին յաշխարհն Կիրիկիոյ և աւերեաց յոյժ, այրեաց զկու երկիրն և անթիւս կոտորեաց սրով և զբաղումս զերի տարաւ բնդ որս և Լեոն

անդրանիկ որդին թաղաւորին Հեթմոյ, և միւս որդին Լսպան ղԹորոս և զօրագլուխն էր Սըմըւմոթ» (Սամուել Անեցի շար., էջ 151)։ «Մարցին հհար զզօրո Հայոց, սպան ղԹորոս և գերեաց զԼեոն՝ ղորդիսն Հեթում թագաւորին զոր յետոյ թափեցին» (Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 63)։

«Իսկ որդիք արքային Հայոց իմացեալ զգալուստ Սարակինոսաց ժողովեցին զամենեւսին ոյք կարող էին զէն տռնուլ և ելին ընդդէմ եգիպտացւոց և սկսան աջո-ղութեամբ մղել զմարտն։ Այլ ի վախճանի ի պարտութիւն մատնեցան զօրն Հայոց. և յերկուց արքայորդւոց մին ձերբակալ եղև և միւսն սպանաւ ի պատերազմի և այնպէս արշաւեալ Սարակինոսաց ընդ թագաւորութիւն Հայոց, որով զամենայն դաշտավայրս եղծին, ապականեցին և անբաւ բարիս ի բաց տարան անտի, որ եղև վնաս մեծ քրիստոնէից» (Հեթում պատմիչ, էջ 51—52)։

Հեթումի տարեգրության մեջ «Սմըւլըմօթն զօրօք անօրինաց կոտորեաց զօրս Հայոց ի Մառին և կալաւ զթագաւորորդին Հայոց զպարոն Լեոնն և միւս որդին Թո-րոս սպանին և Էմուտ յիրկիրն Հայոց գերեաց և աներեաց մինչև ի Բարձներթն և յԱտանայ» (Մանր ժամանակագրություններ, հատ. 1, էջ 83)։

Ճակատամարտը տեղի ունեցավ 1266 թվականի օգոստոսի 23-ին։ Հեթումի տարեգրության և մի քանի հայ պատմիչների մոտ չի հիշատակւում՝ Սիս ըաղաքն զրավման և ավերման մասին, բայց Հեթում Ա-ի եղբայր Հովհաննես եպիսկոպոսը գրում է իր հիշատակարանում. «Եւ զարքայանիստն Սիս Մեծօն Սոփէօ և զամենայն սահմանս նորա մինչև յԱտանա հրձիգ արար...» (Մանր ժամանակագրություններ, հատ. 1, էջ 97, ծանոթութիւն 95)։ Նշված է նաև ժամանակագրության Վենետիկի տպագրության մեջ (տևս էջ 84)։

Սամուել Անեցու շարունակողը չի հիշատակում Սսի գրավումը, մինչդեռ Վարդանը «Յանպատրաստից մտեալ յաշխարհն՝ առնու զՍիս մայր քաղաքաց զարքա-յանիստն, այրէ զնա եկեղեցեօքն, որ ի նմա և գտանէ զտունն գետնափոր գանձուցն, և առնու յոյժ բազում զոր ի միում ամանի լինել ասէին վեց հարիւր հազար կար-միր »(Վարգան, էջ 162)։

Մառիի ճակատամարտի մասին Սմբատ Գունդստաբլը իր ձեռքով գրել է մի-հիշատակարանում, հայոց 717 թվականին (—1268)։

«Ակիգբն էր ի լար ժամանակի
Երբ Մարցին եկն ի Մառի
Վ՝ հռպան ղԹորոս թագվորորդի
Եւ այլք բազումք ի նոյն զկնի
Վ՝այլրեց ըզՍիս և զՄսիս
Եւ զինչ որ շէն կայր ի միջի.
Եւ զԼեոն աւագ որդի
Հեթմոյ Հայոց մեծ արքայի
Տարաւ ծառայ վ՝ եդ ի բանդի
Ի քաղաքին Եգիպտոսի» (Սիսուան, էջ 72)։

Դեպքի մասին հանգամանորէն գրում է նաև Գրիգոր Ակնեբեցին (Մաղաթիայ, էջ 39—41)։

Դարտելը գրում է. «Եւ իբրև լուաւ սուլթանն Բաբելոնի զդաշն միաբանութեան, զոր արարեալ էր արքայ Հեթում ընդ խանին մեծի, գումարեաց արս պատերազմողս քառասուն և հինգ հազար և յեղակարծում պահու եմուտ ի սահմանս թագաւորու-թեան Հայոց... և Էհաս րօթ գուժին առ պարոն Լեոն որդի անդրանիկ արքայի Հեթմոյ, որ վարէրն յայնժամ զիշխանութիւնս Եւ նորա զօրաժողով արարեալ գումա-

րևաց վաղվաղակի արս հնդկտասան հալար, րնդ հետեակ և այրուծի և առեալ ընդ իւր ղմի ոմն յնդրարց իւրոց որ կոչէր պարոն Թորոս, ել հանդէպ սուլթանին և րանակի նորա, ի պաշտպանութիւն աշխարհին: Եւ ղիպեցան միմեանց բանակին երկորին մերձ յամուրն կոչեցեալ Մարրի զոր կայեալ ունէր պարոն Լևոն և րաղխեցան ընդ միմեանս զաւուրս երկուս. ի յերրորդումն ի պարտութիւն մատնեցան Հայք ղի ոչ բաւեցին զղժ ունել ահագին բազմութեան Սարակինոսացն յարձակելոց ի վերայ նոցա: Անդ անկաւ ի ճակատամարտի պարոն Թորոս երկրորդ որդի արքայի Հեթմոյ. իսկ անդրանիկն յորդիս նորա պարոն Լևոն ձերբակալ եղեալ ածաւ ի Բաբելոն և ևղաւ ի րանտի յաշտարակի անդ բերդին, որ մինչև ցայսօր անուանեալ կոչի աշտարակ պարոն Լևոնի» (ժամանակագրութիւն, էջ 18—19):

Եգիպտոս գերի աւարվողների թվումն էին Պապեռոնի իշխան արքաներայր Սմբատ Գունդստարի որդի Վասիլ Թաթար իշխանը, Ճիւարտոմը (ըստ Ալիշանի կարող է լինել Շիրարտեն), Ատոմը և ուրիշներ:

80. Ակնարկվում է Ամուղա ամրոցը, Ջալհան դետի աշակողմյան եզերքին, Անարդարայի մոտ գտնվող Լոնսաձե քարքարոտ լեռան զագաթին ամուր բերդ էր, որը 1145 թվականին, երբ Թորոս II իշխանը Կ. Պոլսից վերադարձավ և սկսեց վերադարձել հույներին իր հոր կալվածները.

«Նախ զԱմուտայն եղև առեալ.

Ապա նովաւ այլոց տիրեալ»

ասում է Վահրամ Թարունին:

1213 թվականի ապրիլին Լևոն թագավորը հատուկ պարգևագրով այդ բերդը իրեն կցված կալվածներով, գյուղերով և ագարակներով իրեն ավատ շնորհեց Տևտոնյան ասպետներին: Նրանց ձեռքում մնաց 50 տարի: 1266 թվականի Մաոթի ճակատամարտից հետո եգիպտացիները գետի հունով անցնելով պաշարեցին այն և զրավեցին. այնտեղ ապաստանած 2200 հոգուն կոտորւցին, կասանց և երեսաներին էլ գերի վերցրին: Նույն հունով Ամուղի մոտից անցան եգիպտացիները 1298 թվականի ապրիլին նմանօրինակ ասպատակություն և ավեր սփռելով:

81. Հոմսից 10 րոպե դեպի հյուսիս, խղճուկ մի գյուղակում է գտնվում Ասորիքին տիրող հաղթական արաբ ղորավարի՝ Խալիդ իբն Վալիդի, Մուհամմադի մեծ դինական դերեղմանը, որը Բիբարս սուլթանը նորոգել տվեց, երբ գնաց Հոմս՝ Սսից վերադարձող իր հաղթական բանակներին ղիմավորելու: Նա այնտեղ թողեց հետևյալ արձանագրությունը. «Երբ գնաց Հոմս ղիմավորելու Սսից վերադարձող հաղթական բանակը, ցուցիցա 664 թ.» (1265—1266) (Max van Berchem, *Memoires presentes a l'Institut Egyptien, Le Caire, 1897. Inscriptions arabes en Syrie*, t. III).

82. Հոմսից Դամասկոս տանող ճանապարհի վրա՝ հին Kamokhara-ն:

83. Էմիր Շամսադդին իբն Աբդուլլա Սոնկուր ալ-Աշկար աս-Սալիհին, եղել էր Եգիպտոսի Այուբյան դինաստիայի երրորդ սուլթան ալ-Մալիք աս-Սալիհ Նաջմադդին իբն Այուբի դերին և աղատադրյալը:

Սոնկուրը Բիբարսի մտերիմն էր, որով հասկանալի է, թե ինչու նա այնքան մեծ կարևորություն էր տալիս Սոնկուրի ազատմանը: Երբ Բիբարսը սուլթան եղավ, հաճախ թաթարներից պահանջում էր Սոնկուրին, բայց իր ղիմումները անհետևանք մնացին մինչև առիթը ներկայացավ, երբ Հայոց թագավորի միջնորդութամբ ձեռք բերեց նրա ազատությունը:

Սոնկուրի մասին՝ Սղուր անունով հետաքրքիր տեղեկություններ են տալիս Ակներցին, Մաղաթիա արեղան (էջ 38—39), Դարտելը (էջ 21), Սամ. Անեցին (շար.,

էջ 151), արար պատմիչներից՝ Արուսի Յարաջը, ան-նովայրին, Արուս-Մահասինը և ուրիշներ:

84. Գրիգոր Տղան «Ողբս առման երուսաղեմի» մեջ կոչում է Սարայ: Ամուր բերդ է Սեափ լեռան ստորոտում, Բաղրասի մոտ: Հեթումի թարգմանիչը կոչում է «Տեմրեգաբ»: Պատկանում էր տաճարականներին: Սայահուդյինը պաշարեց այն 1189 թվականի սեպտեմբերի 2—13-ը և զրավեց: Լեռներ հետ վերցրեց և հանձնեց Տաճարականներին: Այսպիսով անգամ ես բնկավ եգիպտացիների ձեռքը, իսկ երբ սելջուկներ տիրեցին Ասորիքին, բերդը վերադարձվեց հայերին: Թվում է, թե Մառիի ճակատամարտից հետո այն մնաց հայերի ձեռքում, որովհետև 1286 թվականի դաշնագրով Բիրարսը Հեթումից պահանջում է այդ բերդը:

85. Նշանակում է ծովափ: Գտնվում էր եղիպտական հողերի և հայկական Կիլիկիայի սահմանի վրա: Բիրարսը պահանջում էր Շիհ, Սեպիտ և էր «տեղի մի անբախտ» և ասէր սուլտանն թէ տուր գտեղին այն՝ զի շինեցից վաճառանոց մեղ և ձեզ և թագասորն ոչ հետ: Երբ Լեռնին գերությունից վերադարձնելու մասին Հեթումը խորհուրդ դրամարեց իշխանների հետ, սրանք մեռացրեցին թագավորին, թե՛ «Եիհ ինչ դտանէ մեղ, որ դու վասն Շիհայ դքս որդիքն կորուսեր և դմեզ նոցա խղճին տիրացուցեր, այն լաւ չէ՛ր թէ այն լաւ բան մեք ամեն աշխարհի դրոյց և ծագը եղաք» (Մաղաբիա արեղա, էջ 45):

86. Այս արշավանքի մասին հայկական աղբյուրներից տե՛ս Ստեփ. Եպիսկ. տարեգրութիւնը (Մանր ժամանակագրութիւններ, հատ. 1, էջ 44), իսկ Ալբրիստանի կովի մասին՝ նույն լսրանիցում ՉԻՉ (1277) թվականի տակ. «Թաղան նուինն ժեմ—աւ լեպլասթայն կոտորեցաւ ի Փունդուխտար Սուլտանէն Մարայ, և զՓաւրուանայն յԱլաստադն կոտորեցին և այլս բազումս սոյանին» (նույն տեղում, էջ 45): Նաև Անանուն ժամանակագրութիւնը, էջ 24—25 (հրեան 1240):

Ըստ Ռաշիդադյիների, Փարմանայի տղան՝ Զիադադյիներ 1275—1276 թվականներին ամառը դնում է Ասորիք՝ Փնդուխտարի մոտ և նրան զրդում կատարելու այդ արշավանքը: Ըստ Ռաշիդադյիների, ճակատամարտը տեղի ունեցավ 1276 թվականի հուլիսի 3-ին ուրբաթ օրը: Փնդուխտարը մնաց Կեսարիայում մեկ շաբաթ: Այդ միջոցին Մուինադյին Փարմանան դտնվում էր Թախաթում: Սուլթանը հրավիրեց նրան իր մոտ, բայց նա չեկավ: Ռաշիդադյիներ վկայում է, թե այդ արշավանքի ժամանակ Փնդուխտարը երգնկայում կտիեց մի քանի հայերի՝ Սարգիս Եպիսկոպոսին, նրա որդի Շովհաննեսին և ուրիշ 38 նոգու: Արադան Թավրիզից դուրս գալով, 1277 թվականի դարեանը հասավ Խուսի երկիրը (Рашид-ад-дин, Сборник летописей, М.-Л., 1946, том III, стр. 88):

Մի արար պատմիչ՝ Իրն ալ-Ֆութին գրում է. «Հիջրի 676 թվականի (1277—1278) ընթացքում Ֆունդուկտար թագավորը բանակով առաջ շարժվեց դեպի Խուսի երկրները, նպատակ ունենալով Փարմանային սպանել: Այս վերջինը, երբ արշավանքի լուրն ստացավ, ապաստանվեց ծովեզերյա մի բերդում: Ֆունդուկտարի զեմ դնացին երեք հազար հեծյալ մոնղոլներ, և հանդիպումը տեղի ունեցավ Կեսարիայի առջև, ուր և մղվեց ճակատամարտը: Ֆունդուկտարը պարտության մատնեց մոնղոլներին, նրանց մեծ մասը սպանվեց, և մնացածները փախուստ տվեցին: Կեսարիայի դրսի կողմը 15 օր մնալուց հետո, Ֆունդուկտարը մտավ քաղաք, իր բանակը հպարտակ ժողովրդին վնաս չհասցրեց: Նա հայտարարեց հետելույր. «Ես չեմ եկել այս երկիրը քանդելու այլ եկել եմ ապաստելու այն մոնղոլների ձեռքից»: Երբ որոշել էր հետ դառնալ, կողոպտեց քրիստոնյաներին, դերի վերցրեց նրանց դավաններին, բայց ոչ որի չպանեց: Ասլա ճամփա ելավ դեպի իր երկիրը և իր հետ տարավ Փարմա-

նային և նրա կնոջն ու զավակներին» (Թարգմ. Գ. Մսրիլանի: Աւարյանյան, Պատմութիւն Կեսարիոյ, էջ 521—523)։

Որ սուլթանը չի ուզեցել ոչ ոքի կյանքի վնաս հասցնել, ինչպես ուզում է հավատացնել Իրն ալ-Ֆութին, դա միշտ չէ։ Հայկական աղբյուրները հակառակն են ասում։

Դալեմճիքի ավանդորանի հիշատակարանում, գրելը՝ Հովսեփ քահանան պատմում է, թե իր հայրը՝ Նահապետը Նահատակվել է Կեսարիայում, որտեղ նա ձեռնարկել էր գրել այդ գիրքը. «Երբ զառն ժամանակի յորում եկն երկրորդն փարաուն խոխտալով ի քաղաքս Կեսարիա և ահիւ մեծաւ բմբուկեցան քրիստոնեայք ամենայն և նկուն դարձեալ զնաց յաշխարհն իւր և ի Էանապարհին սատակեցաւ ի թուականութեանս հայոց ՉիՉ (1277)։ (Աւարյանյան, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, էջ 559—560)։

87. Ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ հայիլը Կալավունի որդին էր, որ հռչակվեց Աքքայի պաշարումով և գրավումով՝ 1291 թվականին և Հոռմկլայի գրավումով՝ 1292 թվականին։ Նա սպանվեց 1293 թվականին։

88. Մեր պատմիչներից կոչված է «Կլայն Հոռմէական»։ Թուրքերը կոչում են Ռումկալն։ Միքայել Ասորու հայերեն թարգմանության մեջ՝ «Հոռմբար»։ Եփրատի եղերքի ամենից ամուր բերդապաշտը, արեմտյան ափի վրա, Թիւրեշից զեպի հարավ-արեւելք, իսկ Այնթափից՝ հյուսիս-արեւելք։

Հայ, եվրոպացի և արաբ պատմիչները հիացմունքով են խոսում նրա մասին, այն համարելով բացարձակապես անառիկ։

Օմարին գրում է իր «Տարիք»-ում «Կալաատ ալ-Մուսլիմին» — Նախապես կոչված՝ Կալատ ար-Ռում։ Սա մի բերդ է Քենեսարիին Ջունդից՝ Եփրատի հյուսիս-արեւմտյան կողմի գաղտնի մեջ, Հայերից հինգ օրվա հեռավորությամբ ոտնաքայլով և Բիրայից մի օրվա ճանապարհով գեպի արեւմուտք։ Եփրատն անցնում է քաղաքի ներքոյից։ Անառիկ բերդ է, ունի արվարձան և պարտեզներ, որոնց միջից անցնում է Մարդուրան գետակը, որը թափվում է Եփրատի մեջ։ ... Այնտեղ էր բնակվում հայերի խալիֆան, և անհավատների կուռքերը մնում էին մինչև ալ-Աշրաֆ հայիլ իրն ալ-Մանսուր Կալավուն սուլթանի արշավանքը, որը եկավ պաշարեց այն ու գրավեց։

89. Հոռմկլայի անկումը մեծապույն աղետ է համարվել ժամանակակիցների կողմից։ Հայ պատմիչները խորը կսկիծով են ավանդում զեպքը։ «Ի թվին ՌՄՂԲ եկն Մելիք Աշրաֆ սուլտանն Մլսրոյ բազում զօրօք ի վերայ Հոռմկլային և պաշարեաց զնա բազում ատուրս՝ մինչև Հառ և տարաւ զՏէր Ստեփաննոս կաթողիկոս և զաջ սուրբ Լուսաւորչին գերի ի Մար, բազում եպիսկոպոսօք, քահանայիւք և ժողովրդօք և կեցեալ անդէն տարի մի վախճանեցաւ» (Սամուել Անեցի, շար., էջ 153)։ Բազմաթիվ մանրամասնություններ է բերում Ալիշանը (տե՛ս Հայուպատում, էջ 500, 501, 502)։

Օրբելլանը պատմագրություն է Հեթում թագավորին, եղած դժբախտության մեջ տեսնելով մի աստվածային պատիժ՝ Ստեփաննոսի նախորդ կաթողիկոսի* հանդեպ թագավորի ցույց տված թշնամական վերաբերմունքի համար** (էջ 145)։ Նույն Օրբելլանը մանրամասն և ուռույզ պատմում է Հոռմկլայի գրավմանը նախորդող և հաջորդող զեպքերը (էջ 140—146)։ Դեպքի մասին խոսում են նաև Սմբատ սպարապետը (էջ 117) և Ներսես Պալիկեցը (տե՛ս Չամչյան, Գ, էջ 383—384)։

Մակրիդին պատմում է.

* Ակնարկում է Կոստանդին Կատուկեցուն։

** Որովհետև նա ընդդիմացել էր թագավորի լատինամուլ հակումներին։

«Հիշքի 691 թվականի ջումադա I ամսի 15-ին (1292 մայիս 4) Համաթի տեղ Մալիք Մուղաֆֆարը եկավ Դամասկոս, որտեղ սուլթանը զորահանդես կատարեց: Ասորիքի բանակն էլ շուտով հասավ և Հալեքի ճամփան բռնեց ամսի 28-ին: Քողեց այդ քաղաքը ջումադա II ամսի 4-րդ օրը ուղղվեց դեպի Կալաթ Ռում: Նա բանակեց բերդաքաղաքի պարիսպների տակ՝ հրեքշարթի օրը, ամսի 8-ին (1292 մայիս 27) և բարձրացրեց քսան պատերազմական մեքենաներ, որոնցով քանդում էին պատնեշները: Դամասկոսի նախրը, էմիր Սանջար Շուջային, մի շղթա շինել տվեց, որը կապեցին միջնաբերդի կեռիքներին, իսկ մյուս ծայրը ամուր բևեռեցին հողի մեջ: Զինվորներն օգտագործեցին այն՝ հարձակման ևլնելու համար և ամենաբուռն կորովով կռվեցին: Վերջապես այլահի շնորհիվ ամրոցը բռնի կերպով գրավվեց շաբաթ օրը, ուշաք ամսի 11-ին (1292 հունիս 28), պահակազորը մորթոտվեց, կանայք ու երեխաները գերի վերցվեցին: Հայոց պատրիարքը, որ գտնվում էր բերդում, գերի բնկալի: Պաշարումը տևել էր 33 օր: Սուլթանը այդ քաղաքին տվեց «Կալաատ ալ-Մուսլիմին»² անունը և այդ անունով էլ այն ճանաչվեց: Այնուհետև 12 հազար զինվորներ տարվեցին (դեպի) զինարանը: Այդ բերդի առջև նահատակվեց Շարաֆ-ադդին իբն Ալխադեր էմիրը:

Երբ Կալաթ Ռումի գրավման լուրը հասավ Դամասկոս, քաղաքը զարդարվեց հանդիսավոր օրվա պես: Նվազարանների եղանակներով այդ լուրը հաղորդվեց ամեն տեղ: Սուլթանը Սանջար Շուջայի էմիրին նշանակեց Ասորիքի տեղակալ, որպեսզի վերաշինի Կալաթ Մուսլիմինը: Վերաշինեցին ինչ որ պատերազմական մեքենաները և ականները քանդել էին, բայց բերդի մի քառորդ մասը մնաց ավերակ վիճակի մեջ:

Սուլթանը այնուհետև ուղղվեց դեպի Դամասկոս, որտեղ նա մուտք գործեց հրկուշարթի օրը, շաբան ամսի 20-ի (16 օգոստոս) երրորդ ժամին, իր առջևից բերելով Կալաթ Ռումի իշխան հայոց պատրիարքին և մեծ թվով զինիներին:

Մուֆազզալ իբն Աբուլ-Ֆազայիլ պատմիչը գրում է հիշքի 691 թվականի (1292) տակ. «Ալ մալիք ալ-Աշրաֆը բանակեց Հոմկլայի դիմաց իր ամրոցը ուժերով երեքշաբթի, ջումադա II ամսի 8-ին (1292 մայիս 27) և պաշարումը անդադար շարունակվեց մինչև ուշաք ամսի 11-ի շաբաթ օրը (1292 հունիս 28) ու գրավեց այն: Սուրհանդակը մեկնեց՝ իր հետ տանելով այդ ուրախայի լուրը ավետող նամակը, որպեսզի ցրվեն բոլոր քաղաքներում և ամրոցներում»:

«էմիր Սալֆադդին իբն ալ-Մահաֆտարը պատմեց, թե պաշարումը տևեց 33 օր և բերդի դեմ ցցված բալիստների թիվն էր 19 բաղկացած հինգ «ֆրանդի» բալիստներից և 14 «սատանայական» կամ «սև ցուլ» կոչված բալիստներից: Բերդի առաջ սպանվեցին Շարաֆադդին իբն ալ-խաթիր, Շահաբեդդին Ահմադ իբն Ռուքնադդին, էմիր Զանդար՝ զորականները և սուլթանի արքունիքի թիկնապահներից զանազան պետեր»:

«Երբ սուլթանը վերադարձավ Դամասկոս, քաղաքի բնակիչները, ի պատիվ նրա, մետաքսյա կերպասներով զարդարեցին քաղաքը: Այդ սովորություն էր միայն այն ժամանակ, երբ սուլթանը դալիս էր Նդիպուսից: Սուլթանը մուտք գործեց Դամասկոս՝ իր առջևից բերելով զինիներին և Հոմկլայի տեր կաթողիկոսին»:

Հոմկլայի գրավման թվականի մասին Մակրիդին, Աբուլ-Ֆիդան, Տադրիբերդին տալիս են ստույգը, այսինքն՝ հիշքի 691 թվականի ուշաք ամսի 11-ը (շաբաթ օրը), որը համապատասխանում է մեր թվարկության 1292 թվականի հունիսի 28 ին: Ճիշտ թվական է տալիս նաև Հեթում Պատմիչի հիշատակարանը (Հայկա-

² «Մուսուլմանների բերդ»:

Վրաս ՄԱԹ ԳԼ «Տեղեկագիր», 1948, № 10, էջ 72—73): Սարգիս քահանային վիճաբանված ժամանակագրությունը սխալմամբ տալիս է հուլիսի 28-ը (Մանր ժամանակագրություններ, հատ. 1, էջ 106):

90. Էմիր Լաշինը, որ Երկու տարի (1297—1299) սուլթան եղավ, ծագումով Բալթիական երկրներից էր: Նա սկզբում որպես ղինվոր մասնակցել էր Տևտոնյան ասպետների ռազմական դործողություններին՝ Հյուսիսային Եվրոպայում: Հետո դեռաց Ասորիք՝ մասնակցելու խաչակրաց ձեռնարկներին, ընդունեց իսլամական կրոնը և ծառայեց մամլուքների դնգում: Ներքին վեճերի առթիվ բանտարկվեց ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ սուլթանի կողմից և մահվան դատապարտվեց: Սակայն պարանո, որով նրան կախում էին, կտրվեց, և Կարա Սոնկուրը, որը նրա մահապատժի գործադիրն էր, նրան ազատեց: Նույն այդ Լաշինը հետադառնում սպանեց Մալիք Աշրաֆին և զրավեց նրա զահը: Ինքն էլ դոհ ցնաց դավադրության:

91. Ամիր Սլահ — Սլահաբեդին, այսինքն՝ ղինալիքների պետ: Այդ պաշտոնն ունեցողի պերն էր սուլթանին ներկայացնել զենքերն ու զրահը, երբ նա զոհեցավ:

92. دوازده (Թանաքաման կրող): Պալատական ղինանի պաշտոնյա, որի պաշտոնն էր սուլթանների գրած նամակները հասցեագրելով ուղարկել իրենց տեղերը, սուլթանին ներկայացնել խնդիրներ, ծանոթություններ տալ այն անձնավորությունների մասին, որոնք պետք է ընդունվեին սուլթանի կողմից տեսակցություն:

93. Պալատի մթերքների տնօրեն և վարիչ, համապատասխանում է եվրոպական մատրոնին:

94. Կաստուն, կամ Կաստիմ, գտնվում է Անտիոքի դավառում, լճի մոտակայքում, Կիլիկիայի հարավ-արևելյան սահմանի վրա: Եռապարիսպ և բրգավոր բերդ է, որը կառուցեցին հույները 1061 թվականին, ապա խաչակիր Տաճարական ասպետների ձեռքն անցավ, որոնցից վերջերս Լևոն II իր և Տրիպոլիսի կոմսի միջև Անտիոքի հաջորդության մասին ծագած վեճի առիթով:

Տաճարականները ղինակցելով Տրիպոլիսի կոմսին, պատերազմ հայտարարեցին Լևոն II դեմ: Լևոնը 1213 թվականին Տաճարականներից զրավեց Կաստուն բերդը: Հռոմի պապը թելադրեց Լևոնին, որ ղղյակը վերադարձնի Տաճարականներին, բայց Լևոնը ցուցմանց այդ վեճից և առարկեց: Պապը լեզատներ ուղարկեց իր վճիռը դործադրել տալու համար և երբ տեսավ, թե չի հաջողվում՝ բանադրանքի զենքը գործածեց: Հայոց թագավորի դեմ: Լևոնը առանց սարսելու այդ հարվածից, իբրև քրիստոնյա չի հալածանքները սաստկացրեց Տաճարականների դեմ, մինչև որ պապը ցտիպվեց բանադրանքը վերացնել:

Կաստունը ծանոթ է առավելագույնս Բաղրուս անվամբ: Նկարագրված է որպես սարի ծալրին, բարձր դիրքով կառուցված դժվարամատչելի բերդ: Սանուդոն անվանում է Βαχτὰς. Կոչվում էր նաև Բուուն Անտիոքայ:

Ըստ Իբն Բատուտայի՝ Բուղրաս, նա գրում է. «Թիհլաթ»-ում, թե «Բուղրասը մի ամուր դղյակ է, որը անառիկ է և որի վրա հարձակվելը ոչ ոքի մտքից չի կարող անցնել: Նրա մոտ գտնվում են պարտեզներ և ցանված արտեր, այդ կողմից են մտնում Սալի քրկիրը»:

«Տաարիֆ»-ում գրված է. «Դարպասակից մի օրվա ճանապարհով, մի սարի վերին է գտնվում և տիրում է Հարիմի վրա: Ունի աղբյուրներ և պարտեզներ: Այն տաճարային կայան էր Հայոց ծովի վրա մինչև այն ժամանակ, երբ Զահանի դրավումները տեղի ունեցան Նասր Մահմեդի կողմից՝ այդ երկրամասի մայրաքաղաք Ջուսասուն:

95. Բերդաքաղաք Տիլ-Համպունի արևելակողմում, որը 1165 թվականին նվաճեց Քորոս իշխանը։ Սմրատ Գունդուտարը գրում է, «Ի թուին 613 սպանա։ պարոն Ստեֆանէ եղբայր պարոն Թորոսի նենգութեամբ անօրէն Տուկին Համուսին»։

Այս բերդի («նաչիմա բերդ» կոչւումով) պաշտպանության մասին Մակրիդին մանրամասն տեղեկություն է տալիս փոքր ինչ տարբեր կերպով։

96. Համաթի իշխանի վրանի շրեղությունը ցույց է տալիս, որ նա առանձնաշնորհյալ մի բարձրաստիճան անձնավորություն էր։

Սուլթանների պատվի նշաններից մեկն էլ այն էր, որ իրենց հազած շորերը կամ դորձածած կտավները մետաքսից էին հյուսված լինում և կրում էին անձի անունը կամ պանագան դարդապեղ՝ մետաքսից և չիպակից։ Կերպար դորձելու ժամանակ հյուսվածքի առեչի կամ թեղանի միջև մտցնում էին ոսկե, արծաթե կամ տարբեր դույնի թելեր։ Սուլթաններն ու խալիֆները նման կերպասներ նվիրում էին իրենց բարձրաստիճան ծառայողներին։

97. Այս արշավների մասին Անեցին գրում է. «Ի ԶեՁ թվին թալատուր Հալուց Սմրատն էր՝ և Մարցին եմուտ ի Կիլիկի և առհասարակ այրեաց զգեօղ և զքաղաք և զբաղումս ևսպան, և զայս գերի վարեաց։ Եւ այլք զայս Զեէ (1298) թվին ասեն եղեալ և ճիշտն այն է» (էջ 153—154)։

Հային սուլթանը ուղեք օգտվել զահակալական այս կոիվներից, թեև Սմրատը փորձեց բարեկամակա՛ն հարաբերություններ ստեղծել սուլթանի հետ և նրան իբրեւ նվեր ուղարկելու համար, իր Մանվել դեսպանի միջոցով, Վենետիկից մի վաճառականից 9 փերթ ոսկեղիպակ դնեց՝ 7300 նոր դրամով։

98. Հեթումի և նրա եղբայրների կոիվների մասին Աբու-լ-Ֆիդան տալիս է արժանահավատ այնպիսի տեղեկություններ, որոնց մասին հայ պատմիչներից ոմանք նախընտրել են լուռ մնալ։ Արար պատմագրին դեթի հար և նմուն է արտահայտվում Սամ. Անեցու շարահարողը (տե՛ս էջ 153—154)։

Սմրատի շարահարողը գրում է. «Ի թուին ԶեԸ ետ խեղդել Սմրատ զեղբայր իր պարոն Քորոս ի Բարձրերեզ և հպարոն Հեթմոյ աչքն ետ առնել ի Մօլիվոն» (էջ 118)։ «Եւ յետ սակաւ ատուրց բոնեց զպարոն Կոստանդին պարոն Հեթում և զՍմբատն ևհան երկրէ իւրմէ» (սույնը, էջ 119)։ «Երբ Հեթումը բանտից արձակվեց, նա աղնիվ վերաբերմունք ցույց չտվեց Կոստանդինին, որ իրեն ադատել էր և բռնելով նրան՝ բանտարկեց. հետո նրան և Սմրատին ուղարկեց Պոյսի կայսեր մոտ, և սույն Հեթումը թաղավորության ղեկը առավ իր ձեռքը՝ կրտսեր եղբայրների արևմր հալած» (Gestes des Chypriots)։

Հեթումի կուրացման մասին Աբու-լ-Ֆիդայի տեղեկությունը պետք է հավաստի համարել, զրանով վերացված կլինի երկու աչքերի կուրացումից հետո «հրաշքով» բուժված լինելու առասպելը։ Մյուս աչքի թեթևորեն վնասված լինելը հասկանալի կդարձներ նրա բուժումը։

Աբու-լ-Ֆիդայից օգտվելով, Իրն ալ-Վաբդի պատմիչը այս դեպքերի մասին նման տվյալներ է հաղորդում։

99. Թիլ Համպուն։ حملاو , ١٥ Ինձենից ամրաշեն բերդերից էր, կառուցված Անարդարայի հարավ-արևելյան կողմում, մի բլրի վրա։

Աբու-լ-Ֆիդան իր «Աշխարհագրության» մեջ «Տալ Համպուն» անվան տակ գրում է. «Մի ամուր բերդ է, շրջապատված լավ պարսպով և դրավում է բլրի զազաթը։ Ունի արվարձան, այգեստաններ և մի պետ։ Հողը բարեբեր է, և բերքերի առատության հետևանքով կյանքը այնտեղ շատ է ժան է։ Մուսուլմանները քանդիցին այն և մինչև այսօր դեռ չի վերականգնված։ Տալ Համպունը մոտ մեկ հազարպարսպով» 280

հարավ և Զահան գետից և մոտ երկու ճանապարհաչափ հեռու՝ Սսից, Տալ Համդու-
նից գետի արևելք և նրա տեղագրության սահմաններում բարձրանում է Համուշի
բերդը»։

Թորոսը դրավեց այն 1154 թվականին։ Անդրոնիկոսը շարաշար պարտվեց այն-
տեղ, Կոնիայի Մասուդ սուլթանը նույնպես պարտության կրեց 1155 թվականին։
Երբ 1185 թվականին Ռուբեն II դավաճանություն արեց թոնվեց Անտիոքի իշխանից,
իրեն վրկանք հանձնեցին Թիլը, բայց քիչ անց Լևոնը բռնի ուժով վերագրավեց
այն։ Ապա իբրև ավատ նվիրվեց Ֆրանկ ֆեոդալներին։ Քաղաքը 1273 թվականից
մինչև 1300 թվականը հաճախակի դրավվեց եգիպտացիների կողմից։ Ղազանի ար-
շավանքների ժամանակ հայերը վերագրավեցին այն։

100. Կվեցյու, նաև Կովառա կամ Կովոա։

101. Իմա Նդևր — Nigrlum, Նդիր, «Նդրոյ բերդ» անուններով հիշված
Նդրու բերդի առաջին տիրն էր Կոստանդինը, որի Պաղտին որդին մարաշխոս
էր 1319 թվականին, իսկ նրա ավագ նորայր Հիմոմը ջամբուլայնի պաշտոն ուներ։

102. Ամուց՝ Զահան գետի ափին, ձորի մեջ, սեպածն քարալճի լճափին։
Կոչվում է նաև Սարավանի քար կամ Սարավան։ Արաբների մոտ՝ لا روكه
եմրոպացի հեղինակները բառի թարգմանություն արել են La Roche, Լատ
Աբու-լ-Ֆիդայի, «Սարֆանդքարը շուրջ ամրոց է, ժայռի վրա կառուցված, ձորի
մեջ։ Այն մի կողմից պարիսպ չունի և ժայռը կատարում է աղ դերը»։

Նրա իրական տեղը հայտնի չէ, բոտ Ալիշանի տեղագրության պետք է լինի
մոտավորապես Ալեքսանդրիտից մինչև Մարաշ երկարած մի ուղիղ դժի ճիշտ մեջ-
տեղը, Զահան գետի արևելակողմում։ Տանկրետը դրավեց այն 1101 թվականին և
բերդաբազարը միացրեց Անտիոքի իշխանների ֆեոդալական կալվածին։ Լևոն I
ևս վերցրեց Անտիոքի իշխանից 1135 թվականին։ Անտիոքի Ռեյմոնդ իշխանը
խարդախությամբ բռնեց Լևոնին և բանտարկեց։ Լևոնն աղատվեց երկու ամիս
անց, իր հակառակորդին հանձնելով Մամեստիան, Ադանան, Սարվանդքարը, վճա-
րելով 60 հազար դահեկան և իր որդուն պատանդ տալով։ Ազատություն ստանալով
Լևոնը մերժեց բռնություն և կորզված վայրերի հանձնումը, հարձակվեց Ռեյմոնդի
վրա և ետ վերցրեց արդեն հանձնված քաղաքները։

«Եւ ի ՇՁ ամին Լատ Լևոն դքարն Սարանդի և Եղն խոռվութիւն ի մէջ Ֆրանկին
և Լևոնի» (Ս. Անեցի, Հջ 129)։

Մառիի ճակատամարտից հետո եգիպտացիները շկարողացան դրավել այս բեր-
դը, որը կործանվեց որոշ ժամանակ անց երկրաշարժից, բայց շուտով վերակառուց-
վեց։

103. Իրն ալ-Վարդին նույնպես գրում է հիջրի 701 թվականի տակ. «Կահիրեից
մեծ բանակով շարժվեցին Բադրադդին Բեքտաշ Ամրսլահը և Այբեք խազնեդարը և
հասան Համաթ։ Այնտեղ չրաման հասավ քաղաքի կառավարիչ Քետրուզային, որ
նրանց հետ շարժվի դեպի Սսի երկիրը։ Նրանք ճամփա ելան շավալ ամսի 25-ին և
հասան Հալեթ՝ դուրկաղա ամսի առաջին օրը, որտեղից ճանապարհվեցին ամսի 3-
ին (1302 հունիս 30) և մտան Բադրուի կիրճը նույն ամսի 7-ին և արշավեցին
Սսի վրա։ Ավերեցին հրդեհեցին ծառերն ու բերքերը, կողոպտեցին և, ինչպես ասել
է հեղինակը (Ալլահ՝ որոմի նրան), պրավեցին բերդի շրջակայքից բազմաթիվ
ավար, որը թողել էին հալեթը ու փախել սարսափից։ Նրանցից հարկ վերցրինք 4
վերադարձանք Հալեթ դուրկաղա ամսի 19-ին, իսկ այնտեղից՝ Համաթ, ամսի 21-
ին, երբ սկսվեց Զայնադդին Քետրուզայի հիվանդությունը»։ Այս արշավանքի մա-
սին խոսելով, Մակրիզին ասում է, թե նրա զրդապատճառն այն էր, որ Սսի թագա-
վորը մերժել էր վճարել տարեկան հարկը և տնցել էր Ղազանի կողմը։

104. Այս արշավանքն ու դեպքերը ավանդում է նաև Մակրիզին: Հայոց թագավորը, ըստ պատմիչի, սաստիկ վշտանում է այդ իշխաններից, որոնք բերդը հանձնել էին և թելադրում է սուլթանին, որ նրանց պատժի՝ իբրև նախորդ տարվա հարկի վճարումը մերժողների:

105. Քաղաքական դեպքերի այս շփոթ և վտանգալից ժամանակ, Հեթումը երրորդ անգամ հրաժարվեց զահից և վանականի ղգիստ հազավ: Ամուսնացած չլինելով՝ իր Թորոս եղբոր որդուն՝ Լևոն IV փոխանցեց զահը, ինքը պահելով թագավորահայր տիտղոսը և զործոն մասնակցություն ունենալով պետական գործերի մեջ: Երկու թագավորները 1307 թվականին Սսում գումարել տվեցին եկեղեցական ժողով, որտեղ ծիսական և դավանական մի շարք փոփոխություններ մտցրեցին, տեղի տալով լատինների պահանջին: Որոշ ժամանակ անց Աղանայի ժողովն հաստատեց այդ որոշումները, որոնք երբ սկսեցին գործադրվել, ժողովուրդը հուզվեց, և այդ հուզումը փոխվեց խռովության այն աստիճան, որ նոր կանոնների գործադրությունը անհնար դարձավ:

Իշխաններն էլ, որոնք հակառակ էին թագավորին, օգտվեցին առիթից՝ իրենց առանձին շահերը հետապնդելու համար: Նրանք դիմեցին թաթարների Պիլարդու գորավարին և զրգեցին նրան Հեթումի և Լևոնի դեմ: Պիլարդուն քաջալերված այդ բանից, բայց ունենալով նաև այլ նկատառումներ, եկավ Անարզարա և իր մոտ հրավիրեց Լևոնին, Հեթումին և 40 իշխանների, որոնց մեջ նաև Օշին Գունդստառլին և սպանեց նրանց 1307 թվականի նոյեմբերի 18-ին: Այս ոճիրի դրուպատճառը ավելի խորն էր: Պիլարդուն պահանջում էր Անարզարայի ամրոցը, որպեսզի այնտեղ ամրանալով՝ հետզհետե ուրիշ վայրեր ևս զրավի: Հեթումը հասկացավ նրա նպատակը և առարկեց, թե թագավորությունը պատկանում է իր եղբոր որդի Լևոնին և ինքը պաշտոն ունի միայն կառավարելու: Խորհուրդ տվեց Լևոնին, որ պատասխանի, թե իր բոլոր ղդյակները հանձնարարել է աստծուն և պապին, որով չի կարող հանձնել որևէ ղդյակ առանց պապի արտոնության: Երբ տեսավ, թե Պիլարդուն շարունակում է պնդել, իր պարոնների հետ խորհրդակցելու պատրվակի տակ ուշացրեց պատասխանը և այդ միջոցին դեսպան ուղարկեց Կիպրոս և բանակ վարձելով փոխազրեց Կիլիկիա: Լսելով այդ բանը Պիլարդուն դիմեց դավադրության այն միջոցին, որ տեսանք:

«ԶԾԶ (1307) յամսեանն նոյեմբերի Ժէ սպանաւ աւազ պարոն Հայոց Հեթում և որդին պարոն Թորոսին եղբօրն աւազ պարոնիս և Լևոն թագաւորն Հայոց և այլ իշխանք զաւով ի գիշերի ի ստորոտն Անարզարու դղեկին» (Հեթում, Ժամանակագրութիւն, տես՝ նաև Մանր ժամանակագրություններ, հատ. 1, էջ 88—89):

Սամուել Անեցին գրում է. «Ի ԶԾԶ թուին եկեալ նենգութեամբ յաշխարհն Կիլիկեցւոց՝ որոյ՝ աղազաւ անօրէն նուիրն Պուլարդու՝ և կոչեցեալ առ ինքն խորամանկութեամբ՝ իբրև ի խորուրդ զաւազ պարոնն Հեթում, և նա ոչ գիտացեալ զնենգութիւն նորա, դնաց առ նա՝ ունելով ընդ իւր զնոր օծեալ տղայ թագաւորն Լևոն զեղբօր որդին իւր՝ զՕշին սինէգալն՝ որ յայնժամ Գունդստաբլն էր և զայլ բազում իշխանս, որ իբրև եկին առ նա՝ յարեալ ի վերայ և Եսպան զամենեանի՝ առ ոտս Անարզարու, և կամէր զԿիլիկիայ յինքն յափշտակել: Բայց ի խնամոցն Աստուծոյ ոչ տարաւ ընդ իւր զեղբայրն իւր զՕշինն, որ իբրև լուաւ զեղեալսն՝ իսկոյն եկն ի բերդն Սսայ՝ և ժողովեաց զմնացեալ իշխանսն և զօրս բազումս և մարտուցեալ

* Կարծում եմ, թե լինելու է «որսոյ աղաղաւ» — Հ. Ն.:

ընդ պղծոյն՝ եհան ի յերկրէն. և մնաց մինչև եկն եղբայրն իւր Ալինախն* ի Ղանէն զի անդ էր դնացեալ. և ապա օծաւ Օշինն թագաւոր Հայոց» (Սամուէլ Անեցի, էջ 155—156)։ Տե՛ս նաև Սմբատ շար., էջ 119։

Այդ ոճիւրի դեմ բողոքելու համար Ալինախը դնաց խանի մոտ. «Ի սոյն ամի կրտսեր եղբայրն պարոն Հեթմոյ՝ Տէրն Տարսնօյ պարոն Ալինախն զնար առ խարպանտա խանն և էտ սպանանել զՊիլարդունն» (Սմբատ, շար. էջ 119)։ Պիլարդուի ոճիրների մասին Գարտեղը վիպական և արկածային պատմութիւն է հյուսում (էջ 24, 25, 26)։

Հատին ժամանակապիւրներէց մեկը պատմում է այս դեպքի մասին հետևյալը. «Երբ Լեոն Մանուկը տեսավ, որ սպանում են իր հորեղբորը և մյուսներին, փախավ դնաց՝ կանանց վրաններին մեջ իր կյանքը փրկելու համար. բայց այդ շօգնեց իրեն. որովհետև թաթարները դնացին և կանանց մութից դուրս բերին նրան ու ղխատեցին» Մանուկը դեռ տաս տարեկան չկար» (Gestes des Chypriots)։ Ըստ ուրիշ աղբյուրների՝ «Երբ մտավ Պիլարդուի վրանը, բռնեցին և նրա զլուխը կտրեցին. հետո սպանեցին նաև փոքր թագավոր Լեոն IV (Թորոսի և Մարգարիտ Լուզինյանի որդուն), Գունդստաբլին, Մարաշախտին, ինչպես նաև վեց հայ ասպետների։ Նա (Պիլարդուն) երեք օր մնաց այնտեղ, հուսալով, որ կկարողանա հայերի թագավորութիւնը տիրանալ սրանց մահվան հետևանքով»։ Բայց տեսնելով, որ հայերը պատրաստվում են դիմադրել իրեն, նա «վախեցավ և փախավ իր երկիրը» (Cronica di Francesco Amati)։

Պիլարդուի գործունեութեան մասին Աբուլ-Կասիմ Աբդալլա իբն Ալի ալ-Քաշա-նին «Տարիխի Օլջայդու»-ի մեջ հետևյալ տեղեկութիւններն է տալիս (տե՛ս Recueil daes historiens des Croisades Documents armeniens, t. II, էջ 16, ծան. 3)։ «Պիլարդու Ղազին կամ Բուլարդուին, Տողաշար Նուինի ազգականը, ստացել էր սուլթան Մուհամմադ Խուդաբենդեհի Օլջայդուից մի զորաբաժնի հրամանատարութիւնը՝ Իրենչի Նուինի բանակում երբ այս վերջինը հիշրի 606 թվականին (1306) Ռումի երկրի դինվորական կառավարիչ նշանակվեց, Պիլարդուն իր զորամասով եկավ հաստատվելու Կիլիկիայում։ Իր դինվորները մուսուլման էին, ինքն էլ նորադարձի եռանդով լի էր։ Հայերը ախոռի էին վերածել Մամուն Խալիֆի աղջկա՝ Այիշեի դուրեղմանը, Սսի մոտ։ Սրբապղծված այդ շիրիմը տեսնելով, Պիլարդուն և իր զինվորները զայրացան և ամեն տեսակ ծայրահեղութիւնների դիմեցին։ Լեոնը դանդառեց Օլջայդուի մոտ և տեղեկացրեց Եգիպտոսի սուլթան ալ-Մալիք ան-Նասր իբն Կալավունին, թե սնկարող է վճարել տարեկան հարկը։ Ալ-Մալիք ան-Նասրը մարդ ուղարկեց Պիլարդուին, որպեսզի նա այդ առթիւվ բացատրութիւն պահանջի հայոց թագավորից։ Պիլարդուն հրավիրեց Լեոնին, որ դա հանդիպելու իրեն՝ իր վրանում։ Թագավորը գնաց՝ Հեթում II և երեք պարոնների րնկերակցությամբ։ Երբ նա Պիլարդուի առաջ եկավ, Պիլարդուն տեղից բարձրացավ և նրա զլուխը կտրեց սրի հարվածով՝ արտառանելով «Տեքրիրի» բանաձևը*։ Լսելով իրենց զորապետի ձայնը, դինվորները հարձակվեցին Լեոնի հետևորդների վրա և սպանեցին նրանց»։

Նույն հեղինակը ավելացնում է, որ «Պիլարդուն Լեոնից արտոնութիւն էր ձեռք բերել իր 20 զինվորներին այդ քաղաքը (Անարզաբա) մտցնելու։ Երբ թագավորի սպանման լուրն ստացվեց, քաղաքի կառավարիչը նրանց բողոքին չլ խողխո-

* Այս Ալինախը Հեթումի վեց եղբայրներից մեկն էր. մահացավ արկածով 1317 թվականին կոչվում էր նաև Ռուրեն և Տարսոնի, Համբրոնի, Մուլեվունի և Կուկլազի տերն էր։

** Այս բանաձևն է «Ալլահու Աքբար» (Աստված մեծ է)։

ղեց: Պիլարդուն եկավ պաշարեց քաղաքը, բայց իր լուրը հարձակումներն ապար-
դյուն անցան: Gestes des Chyprois-ի մեջ գրված է, թե՛ր այդ բանը
պատահեց. Հեթումի եղբայրները, Օշինը և Ալինախը ամրացան իրենց զորակեն-
րում, և երբ Բաթարները տեսան, թե ոչինչ չեն կարող անել, հտ քաշվեցին՝ զոչա-
լով կատարվածի ասելով և վախենալով, որ Ղաղանը նրանց կվնասի, ինչպես ոտ
հետո եղավ»:

Նույն խրոնիկում ասված է, թե «Ղաղան թաղավորը մեծ վիշտ զղաց այդ բա-
նից և շատ վրդովվեց կատարված նենգության համար և իր թիկնապահ ձիավորին
ուղարկեց Քուրբիա, հանձնարարելով նրան՝ ղխատել այն մարդկանց, որոնք պա-
նել էին հայոց թաղավորին և 11 հետևորդներին: Այնուհետև Ալինախը վերադար-
ձավ Հայաստան» (Historiens des Croisades, Doc. arm., էջ 868):

«Թարիխ Օլջալու»-ում գրված է, «էհոն թաղավորի հորեղբայր Ալինախը
զնաց Օլջալուի արքունիքը արդարության ձեռք բերելու իր եղբոր որդու սպանու-
թյան համար: Պիլարդուն նրան ձերբակալել տվեց Սվաղում, բայց Իրենշինը, որ
Պարսկաստանից էր վերադառնում, նրան ազատ արձակեց: Ալինախը և Պիլարդուն
ներկայացան մոնղոլ սուլթանի առաջ և պաշտպանեցին իրենց դատը: Պիլարդուն
անպարտ արձակվեց, բայց մի կարճ ժամանակից հետո սպանվեց իր թշնամիների
ցուցմունքների վրա» (Recneil des historiens des Croisades, էջ 17, ծան. 1 և 2):

Խանի առաջ Պիլարդուն արդարանում էր, ասելով թե չեթումը մերժել է Սսի
մեջ մզկիթ կառուցելու իր առաջարկը: Այդ փաստը, սակայն, չազդեց խանի վրա,
որը մահմեդական կրոնն ընդունած լինելով հանդերձ քաղաքական նկատառումնե-
րով բավարարության պետք է տար հայերին, մահապատժի ենթարկելով Պիլար-
դունին:

106. 1320 թվականի արշավանքի մասին Իրն ալ-Վարդի պատմիչը հիշքի 720
թվականի տակ գրում է, «Բարի 11 ամսում (1320 մայիս 14-հունիս 9) Մալիք
Նասր սուլթանը հանձնարարեց իր որդեգրին որին բերել էր Ղփչախից*, որպեսզի
մեծ թվով մուսուլման զինվորներով ավերի Սսի երկիրը: Նրանք 17 օր շարունակ
ավերեցին, ծառերը կտրատեցին, հրդեհեցին: Իսկ այդ արշավանքի ընթացքում նը-
րանցից մոտ 1000 ասորի խիավոր խնդրվեց Ջայհան գետի մեջ: ...Նույն տարվա
Ջումադալ-ուխրա ամսում (1320 հուլիս 9—օգոստոս 6) Տրիպոլսի իշխան Կարդայր
եզիպտական զորքի հետ արշավեց հայոց երկիրը 20 հազարից ավելի զորքով: Բայց
նրանց մի մասը խնդրվեց Ջայհան գետում, զրանց թվում չորս էմիրներ: Բանակ-
ները պաշարեցին Սիսը, հրդեհեցին թաղավորի պալատը և կտրատեցին ծառերը:
Նրանք ավերեցին Մսիսը, քանդեցին Աղանաչի պարիսպները, մեծ վնասներ հասց-
րին նաև Տարսնին, որտեղ հրդեհեցին ծառերը: Երբ նրանք վերադառնալիս հասել
էին Ջայհան գետը, աչնաեղ մի մարդ լուր տվեց, թե Սսի թաղավորը մահացել է:
Սա նա էր, որ թաղավորել էր իր հոր մահից հետո: Նրա հայրը Ղաղան խանի տա-
րին Գումասկոս էր եկել»:

Եզիպտացիների 1320 թվականի արշավանքը XVI դարի պատմիչ
Floris Bustron-ը իր „Historia ovvero Commentarii di Cipro“ գործի մեջ
դնում է 1318 թվականի տակ, որի հետևանքով, ասում է, բաղժաթիվ հայեր զնացին

* Հավանորեն ակնարկում է Հալեբի սուլթանական տեղակալ Ալտուն Բուղա-
լին:

** Ակնարկում է Օշին թաղավորին: Արար պատմադիրը, սակայն, սխալվում է
հաջորդ կետում, որովհետև Հեթումն էր, որ մասնակցել էր Ղաղանի արշավանքին,
իսկ նա Օշինի եղբայրն էր, և ոչ թե հայրը:

սողաոտանելու Կիսկրոտում: Սակայն 1318 թվականին Կիլիկիա էին արշավել Կորա-
մանները և Իկոնիայի սելջուկյան հրոսակախմբերը: Նրանք ասպատակեցին Տար-
սոնի շրջակայքը: Օշինը նրանց դեմ ուղարկեց Կոստիկոսի Օշին Պալլին, որը Պոմ-
պեպոլոսո կամրջի ծալքին հաղթանակ տարավ ու նրանց փախցրեւ Կիլիկիալից:

107. Օշինը մահացավ 1320 հունիսի 20-ին: «Ի թուին Չկթ (1320) հանդեաւ ի
Քրիստոս թաղաւորն Օշին և ի սոյն ամի եղև շմոր, զի զօրք Մարայ աւերեցին զկի-
լիկիայս: Ի թուին Չկթ կոտորեցին զօրքն հայոց զզօրսն Մարայ առաջն տարիբար-
կու և ի սահմանս Այաւու և խոցեալ յանօրինացն մեծ իշխանն տէր Կանչոյն պա-
րոն Կիօղին և մեռաւ» (Մմբատ, շար., էջ 120):

108. Ներքին շփոթությունների մի շրջան էր սա: Օշինի մահից հետո, նրա մա-
նուկ որդին՝ Լևոնը (1320—1342) թագավոր օծվեց և հանձնվեց Կոստիկոսի Օշին իշ-
խանից, նրա ավագ եղբոր պարոն Գունդստաբլ Կոստանդին Պալլիից, պարոն՝ Հեթում
նորեցուց և Կոստանդին Գ. Դրաղարկեցի կաթողիկոսից կազմված խնամակալական
խորհրդին: Կոստիկոսի Օշին իշխանը թագավորին ամուսնացրեց իր աղքատ հետ, իսկ
ինքը ամուսնացավ Հովհաննա մայր թագուհու հետ, իր եղբայր Կոստանդինն էլ
սպարապետ նշանակեց ու աշակերտվ. զործերը վարեց ինքնագլուխ կերպով: Իշխան-
ները զժողհելով այս կարգավորությունից՝ վեճեր ծավալեցին, որոնք պատճառ եղան
արտաքին նոր սպառնալիքների: «Ի Չ՛ (1321) թուին եկն անօրէն նուինն Թամուր-
տաշն որդի Չօպսնին յերկիրն Սսոյ՝ և զբազում վնաս զործեաց զբազումս եսպան
և զբազումս զերի վարեաց և ել ի Հոռոմս» (Սամուել Անեցի, շար. էջ 158):

Այդ արշավանքի ժամանակ թագավորը և բազմաթիվ ժողովուրդ սպաստանվե-
ցին Այասի նավահանգստում:

«Չ2 ի սոյն եմուտ շատ զօրօք Հոռմաց պարոն Տամուրտաշն ի Կիլիկիայս
առ ի բառնալ զքրիստոնէութիւնն և զբազումս զերեաց և ել ամաշեցեալ և գնացա
(Մմբատ, շար., էջ 121 տես նաև Չամչյան, էջ 319):

Արտաքին վտանգների առաջն առնելու համար Լևոն թագավորը դիմեց լատին-
ներին, բայց ասպարդյուն: 1322 թվականին նաար սուլթանը և Թիմուրթաշը, որը
Իկոնիայի կողմն էր իշխում, համաձայնեցրին իրենց զործողությունները: Թիմուր-
թաշը մտավ Կիլիկիա և ասպատակեց: Նրա քաշվելուց հետո նոր զնդեր արշավե-
ցին:

Լևոնը կրկին անգամ օգնություն խնդրեց, և սուլթանը ի պատասխան սրտ հույ-
մակերպեց մի նոր արշավանք: «Իսկ ի Չ2Ա թվին՝ Մարցին եկն յաշխարհն Կիլի-
կիոյ զբազում վնաս և նա զործեաց, ընդ որս և զՍտանայ ալրեաց և զԵրզն նորին
քակեաց» (Սամուել Անեցի, շար. էջ 158):

109. Իմա Սահել: Այսպես է կոչվում Լիւանասի ծովեզերյա նահանգը: Հա-
պատմիչներից հաճախ հիշատակված է «Սեհ» ձևով:

110. Աբու-լ-Ֆիդան իր աշխարհագրության մեջ գրում է. «Փոքր Հայաստանի
մեջ է գտնվում Ալասը, որ ծովեզերյա մեծ քաղաք է: Ունի զեղեցիկ նավամատույց,
որը սպասարկում է ամբողջ երկրին: Պաշտպանության համար ֆրանկները այդ նա-
վահանգստից, ոչ շատ հեռու՝ ծովի վրա կառուցեցին մի բուրգ, որ նմանում է բու-
դի: Այստեղ պեպի Բադրաս երկու օրվա հանապարհ է, իսկ նույն քաղաքից զեպի
Տիլհամդուն՝ մոտ մեկ օրվա հանապարհ: Այն օրից, երբ մուսուլմանները ֆրանկ-
ներից վերագրավեցին ծովեզերյա քաղաքները, ինչպես Տրիպոլիսը, Ակրան և այլն,
ֆրանկները շատ հազվադեպ են երևում Ասորիքի նավահանգիստներում, որոնք մու-
սուլմանների ձեռքումն են գտնվում: Նրանք իրենց ուշադրությունը դարձրին Այասի
վրա, որը պատկանում էր քրիստոնյաներին: Այդպիսով, քաղաքը պառել է մի հոշա-

կա՛վոր նա՛վահանդիստ և կարեւոր հանդիպման վայր ցամաքի և ծովի առևտրական-ների համար»:

«Կիլիկիայի այս առևտրական մեծ նավահանդիստը հին նդիպտոսն է՝ Aegae, որը կառուցված է Պյուռամոս դձտի արևելյան կողմում, ծովափին, Ռաս ալ-Նան-զիր կոչված հրվանդանի վրա, որը ուղղվում է Ասորիքի հյուսիսային կողմը: Ծովը այդ վայրում սկզբված է երկու ցամաքների միջև, հին ժամանակներում կոչվում էր Խոսի ծոց: Միջին դարում այդ ծովը կոչվեց նաև Հայոց ծով, այժմ՝ Ալեքսանդրիտի ծոց» (V. Langlois, Rapport sur l'exploration archeologique de la Cilicie et de la Petite Armenie էջ 51):

Քոմմաս Ռարունին անվանում է այն «Պանծալի Այաս», իսկ մի ուրիշ տեղ՝ ռնահահանդիստ նաւաց բաղմաց»:

Այասը, որ այդ դարում հայկական Կիլիկիայի մեծագույն նավահանդիստ էր, Միջերկրական ծովի բոլոր նավահանդիստների մեջ դրավում էր առաջնակարգ տեղ՝ իր նավակայաններով, ամբարտակներով, ցամաքային և ծովային բերդերով, իր ծովափով, «Բալու» կոչված մթերանոցներով, բաժտունով: Ծովային բերդը ամրացված էր մի կղզյակի վրա և ամբարտակով միացված էր ցամաքային բերդին:

Այասը միջազգային շուկա էր, որտեղ հայ բնակչության հետ մեկտեղ ապրում էին ամեն ազգի վաճառականներ և արհեստավորներ: Այստեղ նրանք հաստատել էին իրենց վաճառատները, մթերանոցները, առևտրական և ֆինանսական հիմնարկությունները. հյուպատոսական ապարանքները. եկեղեցիներն ու վանական դպրոցները:

Այասը ուղիղ ճանապարհով հաղորդակցության մեջ էր Սեբաստիայի, Դիար-բեքրի, էրզրումի, Թալրիզի և Բաղդադի հետ: Այասում վաճառվում էին նույնիսկ Նիկական ապրանքներ: Տրապիզոնի և Սև ծովի նավահանդիստների միջոցով նա կապ էր պահպանում Ռուսաստանի և Բուլղարիայի հետ: Կապ ուներ նաև Հալեբի և Դամասկոսի հետ, որտեղ հանդիպում էին Արաբիայի և Նդիպտոսի կարավանները: Այդ նավահանդիստն էր, որ եվրոպացի ուղևորների առաջ բացեց Փոքր Ասիայի ճանապարհները՝ սելջուկների տիրապետության ժամանակ: Այդ էր պատճառը, որ մոնղոլները հովանավորում էին Կիլիկիայի հայոց թագավորներին և պաշտպանում նրանց թուրքերի և եղիպտացիների հարձակումների դեմ՝ իրենց առևտրի ճանապարհը ապահովելու մտահոգությամբ:

111. Կոռիկոսի մանրամասն նկարագիրը տեսնելու Ալիշանի «Սխուտան»-ի մեջ, էջ 334 և հաջորդ էջերում:

Նշանավոր բերդաքաղաք էր Կիլիկիայի արևմտյան սահմանի վրա և Միջերկրականի եզերքին: Արևմտյան պատմիչները կոչում են Courc: Նա ուներ մի ցամաքային բազմանկյունի բերդ և մի հեղանկյունի ծովային բերդ: Լեռներ սկսեց կառուցել այն 1206 թվականին, իսկ Հեթումն ավարտեց 1251 թվականին: Լանդլուան գրում է, թե Կոռիկոսի ծովային դղյակում հին ժամանակ Արքեդայոսը պաշկ էր իր դանձերը: Այդ բերդը ցամաքային բերդին կապված էր ջրմուղով, որ քաղաքի ջուրը բերում էր այնտեղ (V. Langlois, Rapport sur l'exploration archéologique de la Cilicie et de la Petite Armenie, էջ 7):

Ռաբրի Բենիամին Տուրկյացին իր ուղևորության մեջ գրում է. «Կիպրոսից Կոռիկոս երկու օրվա ճանապարհ է և այն ոահմանադիծն է Արամի, որը կոչվում է Արմենիա: Այնտեղ են հասնում Թորոսի, լեռների արքայի, Հալաստանի վեհապետի կայսրության սահմանները:

112. «Ի 92Թ թվին առաբեաց թագաւորն Լևոն զօրս ի յԱտանայ՝ և ըմբռնեաց զՍշին Տէրն Կոռիկոսու և զԵղբայր նւրին զԿոստանդին Գունդստապլն՝ և

հսպան ի սալրեւոյ իշխանացն՝ և ի քսու արանց՝ եթե խորհեալ են բառնալ զքեզ՝ և ինքեանք թագաւորել։ Եւ առաքեաց զՕշնի գլուխն ի Մըսր առ Մելիք Նասր սուլտանն, և զԵղբօր Նորին յարեկս առ Բուսայիտ դանն, հսպան և զթագուհին իւր յազաս աղտեղի գործոց Նորա և Հառ իւր թագուհի ի Ֆռանգաց զդուստր թագաւորին Սիկիլիոյ կղզոյն» (Սամուել Անեցի, շար., էջ. 153)։

113. Այն պաշտոնյան է, որի պարտականութիւնն էր կազմակերպել հյուրերի րնդունելութիւնը։

Հեթումի ժամանակագրութեան մի տարբերակի մեջ՝ «22Ը (1329) Լևոն թագաւորն որդին Աւշնի թագօրի էսպան զպարոն Աւշին Կոռիկաւսոյ տէրն ու զիր եղբայրն, որ էր իւր հայրգիր, և ևս զբ (2) ոսին գլուխն տանել ի Մըսր առ Մելէք Նասրի» («Մանր ժամանակագրութիւններ», հատ. 1, էջ 88)։

Կոռիկոսի իշխան Օշին Պայլը և Նրա եղբայր Կոստանդին Գունդստաբլը Հեթում պատմիչի որդիներն էին։ Լևոն IV նրանց սպանեց 1329 թվականի հունվարի 26-ին («Մանր ժամանակագրութիւններ», հատ. 1, էջ 100 ծանոթ. 134)։

Լևոնի այս արարքի դրդապատճառները մեկից ավելի էին։ Տարակույս չկա, որ նա չափահասութեան հասած լինելով, ինչպես արաբ պատմիչը մատնանշում է, պետք է ձգտեր ազատվել իրենից վեր գտնվող և իրեն հրամայելու վարժ անձերի ազդեցութիւնից։ Դարձյալ հավանական է, որ երիտասարդ թագավորը հիմք ունէր կասկածելու, թե Օշինը և յուրայինները ձգտում են տիրանալ զահին։ Կարելի է եզրակացնել, որ Լևոնի լատինամոլ ձգտումները նույնպես դեր են ունեցել այդ գործում, որովհետև «կարգեաց իշխան Կոռիկոսայ զՊոսմոնդ Լուսինեան զմի ոմն հ լատին ազգականաց իւրոց և կոչեցեալ առ ինքն զհօրաքնոքորդի իւր զՅովհաննէս զեղբոր որդի արքային Կիպրոսի՝ զծնեալն ի Ջաբլունայ, որ փախուցեալ էր յերեսաց Օշնի Պայլի, զնա կացոյց Պայլ կամ իշխան իշխանաց։ Այս Յովհաննէս է այն՝ որ ի գիրս հայոց Ճիւան կոչի, ի հօրէ լատին և ի մօրէ հայ որ և թագաւորեաց զկնի Լևոնի» (Չամչյան, հատ. Գ, էջ 333)։

114. Հակառակ հայ-եգիպտական դաշնագրի, մուսուլմանների հարձակումները Կիլիկիայի վրա չէին դադարում։

Սուլթան Մալիք Նասրը դաշնագրով կապված լինելով՝ չհարձակվեց, բայց թույլ տվեց այդ անել Հալեբի Ալթուն Բուզա էմիրին։ Սա հալեբյան զնգերով առաջացավ պովեգեբյա դաշտային վայրերի վրա, զրաւեց Մսիսը, Ազանան, հասավ մինչև Տարսոն։ Ապա, ասում է Իրն Իյասը, «շարժվեց Սսի վրա և 735 թվականի ռամազան ամսի 17-ին (1335 մայիս 12) պաշարեց այն, ավերեց շրջակա գյուղերը և մոտ 300 դերիներ տարավ։ Երբ այս լուրը հասավ Այաս, այնտեղի հայերը բռնեցին բոլոր մահմեդականներին և մի մեծ շենքի մեջ փակելով այրեցին շուրջ հազար հոգու։ Եվ այս պատահեց ճիշտ տոնի օրը»*։ 1337 թվականի մայիսի 5-ին Այասը երեք օրով պաշարվեց, բայց բանակը հրաման ստացավ վերադառնալ՝ հայոց թագավորի հետ համաձայնութիւն կնքված լինելու պատճառով։ Այդ համաձայնագրով սուլթանին մնում էր Այասը, Ջայհանի արեւելյան հողամասը՝ իր բերդերով ու քաղաքներով, որոնց մեջ՝ Մսիսը, Համուդան, Կովեյրան, Հարունիան, Սաբվանդիթարը, Փայասը, Նաշիման, Նոդեյրը։ Մահմեդականներն այս առիթով մի անդամ ևս ավերեցին Այասի ծովաբերդը։ Այս կորուստները խիստ ծանր եղան Կիլիկիայի թագավորութեան համար, որը, ինչպես ասում է Իրն Վարդին՝ «անհոգի մի դիակ էր դառնում կորցնելով այդ երկրները»։ Եգիպտական զորքը Մալիք Յումար էմիրի հրամանի տակ, 16 հազար հեծյալով, մնաց Այասի մոտ՝ մինչև որ այդ հոգերը հանձնըվեցին։

* Մայիսի 25-ի մուսուլմանական մեծ տոնը։

115. Ակնարկվում է Գվիդոն Լուզինյանը, որը 1342 թվականին հաջորդեց Լևոն V: Գվիդոնը Լևոնի «երարքոս»՝ Իդարեյի և Նրուսաղեմի Գունդստարի* Ամավրի դր Լուզինյանի որդին էր: Նա ունեմն օտարական էր, որ համառորեն հետապնդեց լատինների հետ մերձեցման ծրագիրը և կարամանցիների ու եկեղեցիների հետ առհաշտ թշնամության քաղաքականությունը: Հակառակորդ իշխանները սպանեցին նրան 1344 թվականին նոյեմբերի 17-ին: Սպանեցին նաև նրա եղբորը՝ Կոսիկոսի կոմս Բոհեմոնդին և 300 ֆրանկ ասպետների, որոնց իր հետ Կիլիկիա էր բերել Գվիդոնը:

Այս շրջանը Կիլիկիայի հայոց պատմության մեջ բավարար չավուվ չի լուսաբանվել: Աբու-լ-Ֆիշան ասում է, թե հայերը սպանեցին իրենց թագավոր Գունդստարին, արդ Գունդստարին պաշտոնը վարում էր Գվիդոնի երրորդ եղբայր Ժանը, որը առեմամբար վարել էր դարձերը՝ մինչև Գվիդոնի Կ. Պոլսից դալը (իր վաճը դրավելու համար): Բայց նա, ըստ Կարտեղի, արդեն մահացել էր նույն տարվա օգոստոսի 17-ին: Այդ Ժան-Հովհաննեսի որդին էր՝ Լևոն VI վերջին թագավորը: Գվիդոնի մասին Չամչյանը գրում է. «Անշափ անպիտան և անարի երևեցալ ի Կիլիկիա եղբայր սորա Յովհաննէ: Կոստանդին (?) թագաւոր հայոց, և ոչ միայն անպիտան, այլև խռովարար և անարգու ազգին, որով և ձեռներկց լիււլ յանարգ գործս արար բազում ինչ անհաճոյ իշխանաց և զօրաց իւրոց, փոփոխեաց և զարքունիս իւր, յայլ իմն տարազ յոռի և խռտան: Ի վերայ այսր ամենաքել ի բաց թողեալ զիռլթ խնամոց ազգին՝ հրաման հհտն ստատիկ զի ամենքին թեալ զհայուիւն վարեացին ըստ արեմտեաց յամենայն որս, և եկեղեցականք ի պաշտամունս իւրեանց ըստ ունիթոսացն: Ընդ այս գործ սորա ոչ ետ հանդուրժեալ զօրաց հայոց՝ յարեան ի վերայ նորա և սպանին զնա, յետ զայոյ նորա ի թագաւորութեան իւր ամ մի» (Չամչյան, Գ հատոր, էջ 347.—348):

Աթումի ժամանակագրության մի տարբերակում ասված է. «Ռթեկ (1341)՝ Կիտ եղբայր Յոհաննիսի ամս Ի՛: Չսայ ընդ եղբօրն իւր հայերն սպանին» (Մանր ժամանակագրություն, հատ. I, էջ 89):

116. Լևոնային ամբողջ, որ գտնվում էր Զաչհանի վտակ Թեքիր-սու գետակի ձորի վերում, Զեյթունի հարավ-արեմտյան կողմում՝ Վահկա բերդի մոտ, որը առաջին օրերից ընկավ Ռուբինյանների ձեռքը և մինչև վերջը մնաց հայերի գերիշխանության տակ. «Հայկական տիրապետության ժամանակ Պյուտամոսի հովտի լեռնանցքը պաշտպանվում էր Կապան զոյակով, որը հայոց իշխանների համար ապահով վայր էր և որտեղ հրանք ապաստանում էին վտանգի ժամանակ ու պահում էին իրենց գունձերը: Այն հանդիսանում էր Արեւելյան Կապադոկիայից դեպի Կիլիկիա մուտքի բանալին»:

Այդ տարիներին Կարամանցիները համառ կերպով շարունակում էին իրենց արշավանքները: Գվիդոն թագավորին հաջորդեց Բադդին ևդրեցի Մարաջախտի որդին՝ Կոստանդին II: Այսպես, որը գետ մնում էր հայերի ձեռքում, 1346 թվականին դրավվեց թուրքմեն քոչվորների կողմից և հանձնվեց եղիպտացիներին:

117. Կոստանդին II օգնություն ստացավ Հռոդոս կղզու առպետներից և նրանց ու կիպրացիների օգնությամբ վերադարձվեց Այսար 1347 թվականին: Բայց գետ տարին շրջափռվեց, եղիպտական մի նավատորմ պաշարեց Այսար և կրկին դրավեց այն:

* Տյուրոսի տիտղոսոսփոր իշխան և Կիպրոսը Հյուսիս II թագաւորի որդին:

** Ալիշանն ասում է՝ «Կիտաւայր»: Նա հայերեն լեզուն վտարել էր պետական գործածությունից և լատիներենը դարձրել պաշտոնական լեզու:

Այսպես Կիլիկիայի պետութեան համար եկամուտի մեծ աղբյուր էր, որովհետև բրիտանիայ վաճառականները, փոխանակ եգիպտական նավահանգիստների միջոցով կատարելու իրենց տրանզիտային առևտուրը, քաղաքական նկատառումներով և մանավանդ մաքսային աուրբերի ծանրության պատճառով նախընտրում էին Այասի հետ, նույնքան էլ Եգիպտոսի սուլթանների թշնամությունն էր սաստկանում, որովհետև հայկական նավահանգստի մրցակցությունը վնասում էր Ալեքսանդրիայի և Դամիսի գործունեությունը։ Այսպիսով, Եգիպտոսի սուլթանների արշավանքների նպատակը Այասի դեմ, ավելի՝ տնտեսական և շահադիտական էր։

Ներսես Պալիկենցը իր «Ժամանակագրութեան» մեջ 1322 թվականի Թիմուրթաշի կազմակերպած արշավանքը Այասի վրա հետևյալ կերպով է նկարագրում. «Եւ իբրև ել Դամուրդաշն ի Հայոց ի ձմերայնի գոլով, ի գարունն մերձակայ՝ ապրիլի քսան՝ զօրքն սուլտանին հոխ (40 հազար) հեծեալս և այլ անշափ հետեակս եկին ի նոյն երկիրն Հայոց, և եկեալ ի քաղաքն Սգեիոյ, որ է Այաս, յերկրորդ օրն յօր տօնի սրբոյն Գէորգեայ, 23 ապրիլի, առին զՄինային բերդն, զի ծովն ցամաքեցաւ և ի ներս գնաց և տաճկնին ի ծովէն եկին և կտրեցին զճանապարհն, որ ի ներսի բերդն և ի ծովն չկարէր ոք գնալ. և զերեցին անթիւ անձինք և անբաւ աւար առին. և ապա նստան սղարելով ի վերալ ներսի բերդին, եղին բաբան և զամենայնն ի փուլ ածին։ Եւ զամենայն զրուսս և զպէջք նիւթսն քաղաքին բերեալ՝ կարմունճ կապեցին ընդ ծովն ի ներս՝ մինչ եկին մօտ պարսպի բերդին և նետախորով առնէին զմարդիկն՝ որ փայլէին ի դրանն կողմն զղեկին, որով յամենայն կողմունց սաստկացաւ մարտն։ Այլ և թագաւորն Կիպրոսի առաքեաց խալէս ինն յօգնութիւն քրիստոնէից, որ կորստեան եղեն պատճառ քան փրկութեան. քանզի ամենայն ոք փախչէին ի բերդն՝ ընդունէին և առնուին, և զամենայն ինչս ևս, որ լինէր իսկ զի ոչ ոք մնաց ի բերդն ի քաղաքացեացն, այլ իւրեանց ընչիւքն գնացին ի հալէքն։ Իբրայս լինէր՝ ի զիշերի հուր արկին ի բերդն և թողեալ ի բաց գնացին ընդ ծովն։ Այդպէս կորեաւ Այաս երկոթին բերդովն իւր գերեալ ի տաճկացն» (Ալիշան, Հայապատում, էջ 532)։

Այսպիսի գրավման այս նկարագրութիւնը հաստատում են նաև այլ հայ ժամանակագիրներ։ Սամ. Անեցու շարահարողներից մեկը գրում է. «Եմուտ Մարցին ի Կիլիկիէ և ի Ռ. (20 հազար) մարդ գերեաց և զբազումս սպանին և յուով տեղիս այրեցին և զԱյաս իսպառ ջնջեցին և զՄինիրան և զբերդն քակեցին» (Սամուել Անհացի, շար., էջ 167)։ Սմբատ Գունդստաբլի «Ժամանակագրութեան» հետագայում ավելացված հատվածում կարդում ենք. «Ի թուին 92Ա. եկն զօրքն Մարայ ի Կիլիկեոց յաշխարհս ի վերայ քաղաքին, որ կուի Այաս և պաշարեաց զնա և էառ զմին զայն (?)»* և բազում քրիստոնեայս գնրեցին։ Եւ զկնի երկուսասան աւուր շատ ազգեր հնարիւք և բաբանիւք մարտեան ի վերայ ձղրին։ Նա բեկեցան զլիաւորք զտեղւոյն, զաղտ ի գիշերի մտան ի զալէքն Կիպրոսայ տիրոջն, որ և եկեալ էին իւր հրամանօք հյօգն քաղաքին, և նաւով փախան՝ ոմանք ի Կիպրոս և ոմանք ի Կոռիկոս։ Իսկ հեծելն որ իջեալ էր առջև կոռւայ՝ կամուրջ կապեալ էին նաւերով ի վերայ գետին. իմացան զգալ զօրացն մեր և անցան յայս կողմս անհամար շատ։ Իսկ զօրք մեր վախեցան և դարձան յեւս առաջի Մասայ՝ իւրեանց զօրագլխովն և անօրէնքն ի յետև և զբազումս սպանին։ Մեռան այն օրն յիշխանացն Հայոց, պարոն շէթում Ջլկնոցին տէրն և իւր եղբայրն պարոն Կոստանդին և պարոն Վահրամ Զօտիկ և պա-

* Պետք է լինի «զմինայն»։

րոն Օշին՝ Մարաջախտուն որդին և ձիաուոր քսան և մի և փոքր մարդ շատք» (Սմբատ, շար. էջ 121—122)։

Իրն ալ-Վարդի պատմիչը գրում է. «Հիշքի 722 թվականի ուարի II ամսին ստացվեց Այասի գրավման բարի լուրը։ Եզրիպտացիները բաբաններով հարվածեցին ծովի վրա դռնված ամրությունները, և երբ հայերը տեսան այդ բանը, իրենց դույթերն ու բնտանիքները փոխադրեցին նավերի վրա, անցնելով առադաստներով ամրացված կամրջակի վերևից. որի երկարությունը 300 արմնկաշափ էր։ Հայերը ծովի վրա ունեին երեք ռազմանավ՝ «Ատլաս», «Շամա» և «Այաս» անուններով։ Հայերն սկսեցին հայհուել ու անարգել մարդսրերին և Ալլահը նրանց սրտի մեջ սարսափ գցեց և նրանց խուճապի մատնեց։ Բանաստեղծն ասել է այս առթիվ.

«Քանի որ նախատեցին մարդարեւին ծանր կերպով
Մահվան սուրբ դարձավ նրանց վրա.
Ալլահի սերը մեր վրա է,
Եվ վրեժխնդրությունը՝ նրանց վրա»։

Ջինվորները տեսնելով, որ չեն կարող պարիսպները խորտակել, որովհետև նրանք երկաթով և կապարի շաղախով էին ամրացված և ատաղձագործի շափի հաշվով 13 արմնկաշափ լայնություն ունեին, մի քանի կետերի վրա փոսեր բացին և մեջը դրին բամբակի հունտի յուղով օծված փայտեղ և այրեցին ու այս կերպով քանդեցին պարիսպները։ Հետո Ջաջանի վրայով տաս նավեր առաջացնելով բանակի վերևի կողմից անցան և այդպիսով բաղձաթիվ հայեր սպանվեցին, շատերը դերի տարվեցին, իսկ մեռյալների մոտ երկու հարյուր ղուլխներ բերին բերդի դռան մոտ և դեցին ծովը։ Այնուհետև ասպատակ սփռեցին զեպի Սիս ու վերադարձան»։

Այս հոյակապ քաղաքը, որ «հպարտ էր մի նորահարսի նման», ինչպես ասում է արար պատմիչ Կալկաշանդին իր «Սուբհ ալ-Աշա» դրքում, քանդվեց, և այդ ավերումը խոր ու ճնշիչ տպավորություն գործեց ժամանակակիցների վրա։

Մեկնիչ ու շիտնական Բարսեղ Մաշկեորը, որ տվել է Այասի գրավման նկարագրությունը (Ալիշան, Հայագատում, էջ 536, կետ 5, կետ 6) այսպես է նկարագրում այդ ծանր աղետը. «Յորժամ առաւ Այաս և կարծեցաք թէ երկիրս աւերելոց է և ամենեքեան ուստակելոց եմք. ոչ առաւել տրտմէաք»։

Թշնամիների դործած բռնությունների ու ավերածությունների դեմ ծառացաւ հայ ժողովուրդը։ Հայկական մի քանի ղեկեր փորձեցին հետապնդել թշնամուն, երկու հարյուր քաջերից բաղկացած մի խումբ դարան մտավ մի կիրճի մոտ որտեղից եզրիպտական հեծելազորն էր անցնելու և վեց հազար թշնամի կոտորեց ու զերիներ վերցրեց։ Մի ուրիշ խումբ վեց հարյուր ղինյալներից բաղկացած հարձակվեց մամլուրների վրա, որոնք Այասի ավարով բռնավորված վերադառնում էին, և Ջաջան գետի ափին մի մեծ ջարդ տվեց նրանց, բայց նրա գերադանց ուժի առաջ նահանջեցին մինչև Մսիս։ Այստեղ տեղի ունեցավ ճակատամարտ, որի մեջ սպանվեցին այն հայ իշխանները, որոնց հիշեցինք քիչ վերև։

Այասի գրավումը սեղի ունեցավ հիշքի 722 թվականին։ Ըստ իրն ալ-Վարդի պատմիչի, Այասը դրավվեց ուարի II ամսում (1322 ապրիլ 19—մայիս 17), ըստ Կալկաշանդիի՝ ուարի I ամսի շորրորդ օրը (1322 մարտ 23), իսկ ըստ Ներսես Պալինեցիի՝ 1322 թվականի ապրիլի 23-ին։

Մամլուրների գրավումից հետո Այասի վրա նշանակված կառավարիչը կոչվում էր «նայիր ալ-Ֆոթուհաթ ալ-Ջիհանիա, այսինքն՝ Ջաջանյան գրավված վայրերի

տեղակալ (այսպէս էր կոչվում Կիլիկիայի այն հողամասը, որ Զայհան գետի շուրջըն էր գտնվում)։

Հենց թագավորը, շատանալով դրսից որեւէ օգնութիւն, ստիպված էր հաշտութեան բանակցութեան համար Կոստանդին կաթողիկոսի գլխավորութեամբ մի պատվիրակութիւն ուղարկել նասր սուլթանի մոտ։ Դաշինքը կնքվեց Հալեքում, 1323 թվականին, 13 տարով։ Նույն թվականին Ֆլորենցիայի Բարդի առևտրական տան Կիպրոսի ներկայացուցիչները տեղեկացնում են իրենց հանձնարարներին Եգիպտոսի սուլթանի և հայոց թագավորի միջև կնքված հաշտութեան դաշնագրի մասին, չիշտուակելով, թե տարեկան մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար արծաթ դիրհեմ («թագավորին») հարկ էր հանձն առնում վճարել հայոց թագավորը։ Հաշվելով մեկ դիրհեմը 2, 10 դրամ ոսկի, իսկ մեկ ոսկի ֆլորինը՝ 24 դիրհեմ, ստացվում է, որ վճարելի հարկը հավասար էր 50 հազար ֆլորինի։ Իսկ Կիլիկիայի մեկ «թագավորինը» կես ֆրանկ, արծաթ դրամի հավասար լինելով, հայերի վճարելիք տուրքը հավասարվում էր 600 հազար ոսկի ֆրանկի։ Հայերը հանձն էին առնում նաև Այասի նավահանգստի եկամտի և օտարականներին վաճառված աղի եկամտի կեսը վճարել սուլթանին։ Սուլթանը իր զորքերը հետ քաշեց Կիլիկիայից, արտոնելով վերաշինել ավերված բոլոր քաղաքները, բացի Այասի ծովային բերդից (Archives de l'Orient latin, 1881)։